

ORTAÇAĞ SEYYAH VE COĞRAFYACI ANLATILARINDA ZEHİR, PANZEHİR VE ZEHİRLE SUIKAST

Mehmet KAVAK

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Bilecik/Türkiye,
mehmet.kavak@bilecik.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5917-0504>.

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 27/06/2023

Accepted / Kabul Tarihi: 20/11/2023

<https://doi.org/10.26791/sarkiat.1320467>

Ortaçağ Seyyah ve Coğrafyacı Anlatılarında Zehir, Panzehir ve Zehirle Suikast

Öz

Zehir, geçmişten günümüze kadar daha ziyade suikast amacıyla kullanılmış bir maddedir. Tarihte zehir ve çeşitleri konusunda bilgi veren çok sayıda müstakil eserin yanı sıra zehir konusu bir bölüm veya başlık şeklinde de ele alınmıştır. Ortaçağa dair seyahatname ve coğrafya türü eserlerde aktarılan zehir anekdotlarını müstakil zehir kitaplarından ayıran özellik ise genel bir zehir anlatımından ziyade anlatıların bu konunun uzmanı olmayan seyyahlar ve coğrafyacılar tarafından işlenmesi, sadece satır aralarında geçiyor olması ve genelde duyuma dayalı olmasıdır. Zehirbilim alanında üstün bilgelikleri ile tanınan Hint hekimlerinin bu konudaki bilgisinin tercümeler yoluyla ortaçağ kaynaklarında yer edindiği ve bu konuda eserler kaleme alındığı bilinmektedir. Ortaçağ hekim ve botanikçilerinin yanı sıra aktarımlarından hareketle seyyah, coğrafyacı ve vak‘anüvistler de zehir hakkında bilgi vermiş ve bu konuda duyup işittiklerini kaleme almışlardır. Bu müelliflerin, zehirleri bitkisel, hayvansal ve kimyasal olmak üzere üç yönüyle ele aldıkları, panzehirlerden bahsettikleri ve farklı zehirleme usullerinden hareketle yapılan suikastlar ve işlenen cinayetler hakkında detaylı bilgiler verdikleri anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zehir, Panzehir, Zehirlenme, Seyyahlar, Coğrafyacılar.

Poison, Antidote, and Assassination By Poison in Medieval Traveler and Geographer Narratives

Abstract

Poison is a substance that has been used for assassination purposes from past to present. In addition to many individual works giving information about poison and its types in history, the poison was also discussed only in a chapter or a title. The feature that distinguishes the poison anecdotes in itineraries and geographical works about the Middle Ages from separates books of poison is that rather than a general narrative, the narrations of poison are treated by travelers and geographers who were not experts in this subject, by dealing with it between the lines. It is known that the knowledge of Indian physicians, known for their superior wisdom in the toxicology, was transferred to medieval scholars through translations and works were written on this subject. Besides medieval physicians and botanists, it is understood that travelers, geographers, and historiographer were also interested in the subject of poison and wrote what they heard and heard about it. When the details of travelers, geographers and similar historiographer about poisons are examined, it is seen that they deal with poisons in three aspects such as herbal, animal, and chemical, mention antidotes and give details about assassinations and murders based on different poisoning methods.

Keywords: Poison, Antidote, Intoxication, Travelers, Geographers.

GİRİŞ

Türkçeye Farsçadan geçmiş olan *zehir* (zehr-زهر) kelimesi bitkisel, hayvansal ve kimyasal zehirlenmeler için kullanılmıştır. Bu çalışmaya esas teşkil eden kaynak dillerinde müelliflerin zehir ve panzehir için kullandıkları kelimele- re bakıldığında Arapçada zehir için *summ* (سم) kullanılırken çoğulu için *sumum* (سموم); zehirlenmiş kişi için *mesmum* (مسموم); zehirlenmek fiili için ise *tesemmüm* (تسمم) fiili; *panzehir* için ise *tiryak* (ترياق) veya *bazehr* (بازهر) terimleri kullanılmıştır. Farsçada *zehir* için *zehr* veya *summ*, *panzehir* için *padzehr* (پادزهر) kullanılmıştır. Almandada *zehir* için *gift*, *panzehir* için *gegengift*; İngilizcede *zehir* için *poison* ve çok nadir *venom*, *panzehir* için *antidote* kullanılmıştır. “Ortaçağ Avrupasında zehirlenmeyi yani *zehirle öldürme fiilini* ifade etmek için *occidere veneno, faire mourir par poison* deyimine sıkça başvurulmuştur. Zehirden bahsedilirken kullanılan *İspanya inciri* ve *İtalya tükacı* deyimlerinin yerleşmiş olması ise Avrupa'nın bazı bölgelerindeki zehir hareketliliği konusunda bilgi verir”.¹

Zehir ilminin geçmişi antik dönemlerden önceye dayanmakla birlikte bu alanda ön plana çıkanların en meşhuru antik dönemde Hintliler olmuştur. Hint coğrafyasında zehirbilim bilgisi, Brahman tarafından insanlara verildiğine inanılan sekiz tıp branşından biri olup geçmiş M.Ö. 6. yüzyıl öncesine kadar dayanır. Bundan dolayı dini metin olan *vedalarda* ve tıp külliyatlarında zehir konusuna geniş yer verilmiştir. Bu anlayışta zehirler bitkisel, hayvansal ve kimyasal olmak üzere üç ana grupta incelenmiştir. Meşhur Hint hekimleri Suśruta, *Suśruta-saṃhitā*, Caraka *Caraka-saṃhitā* ve Vāgbhāta *Aṣṭāṅgahṛdaya-saṃhitā* adlı tıp külliyatlarında zehirler konusu doğal ve yapay zehirler şeklinde önce iki ana başlığa ayırmışlar, sonra da doğal zehirleri *bitkisel, hayvansal ve kimyasal* olmak üzere üç kısımda incelemişlerdir.² Onların Sanskrit dilindeki bu eserleri, özellikle de zehirle ilgili bölümleri, Emevîler ve Abbasîler devrinde kısmen veya tamamen Pehleviceye ve Arapçaya tercüme edilmiştir.³

Antik gelenekte zehrin, Hint dışındaki coğrafyalarda da ünü vardır. “Kafkasya, Kaz Dağları veya İberia (Gürcistan) gibi bölgeler saf haldeki zehirlerin çokça bulunmasıyla ve toksin madde üreticileriyle ünlenmişlerdi”. Ayrıca Çin’de, 700’lü yıllarda Tang Hanedanı döneminde, imparatorluğun doğu ve güney kısımlarında yaşayan insanların zehirli hammaddede üretimiyle geçindikleri bilinmektedir. Bir zehir hammaddesi olan *boğanotunun* Tibet coğrafyasında ve Türklerin yaşadığı bölgelerde hasat edildiği ve uzun bir yolculuktan sonra Bağdat’a taşındığı bilinmektedir.⁴ Ortaçağ kaynaklarında zehir cinayetlerine dair vakalar bir araya getirildiğinde zehirlenme olaylarının kendine özgü bir prosedürü, usul ve yöntemi olduğu anlaşılmaktadır. Zehrin yaygın cinayet araçlarından biri olmasının başlıca sebebi hedef kişiyi ortadan kaldırmanın en zahmetsiz ve kestirme yol olması ve arkasında kanıt bırakmamasıdır.⁵ Bundan dolayı tarih boyunca devlet yöneticileri, zehir konusuna ayrı bir önem atfetmiştir. Nitekim devletin başındaki yönetici için her an bir zehirlenmeyle⁶ suikasta uğrama ihtimali söz konusudur. Bu tehlike, sadece düşmanlar tarafından değil aynı zamanda başka emeller peşinde koşan eş, çocuk veya hizmetçiler gibi en yakında bulunan kişiler tarafından da gelebilecekti. Bu amaçla devlet yöneticileri, bütün ihtimalleri değerlendirerek zehir konusunda sıkı tedbirler almış ve zehir konulabilecek tüm alanları, özellikle de saray mutfağını, kontrol altında tutabilmek için güvendiği en has çalışanlarını bu noktada görevlendirmişlerdir. Öte yandan zehir, tarih boyunca yemekten içeceklere, kıyafetten koşum takımlarına, mutfak eşyasından kozmetiklere, solunan havadan kaynak sularına ve tarım arazilerine kadar

1 Frank Collard, *Ortaçağda Zehir ve Cinayet (Le Crime de Paison au Moyen Age)*, çev. Mustafa Daş (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005), 85, 88.

2 Caraka, *The Caraka Samhita*, ed. Shree Gulabkunverba Ayurvedic Society (Jamnagar: 1949), 5/785-786; Sushruta, *Sushruta Samhita*, ed. Kaviraj Kunja Lal Bhishagratna (Calcutta: 1911), 2/685; Vāgbhāta, *Aṣṭāṅga Hṛdayam*, ed. Srikantha Murthy (Varanasi: Chowkhamba Krishnadas Academy, 2005), 50. Basım, 3/328-329.

3 Mehmet Kavak, “Hint Tıbbının İslam Tıbbına Etkileri: Tercümeleler, Alıntılar, Sağlık Hizmeti ve Ticaret”, *Vakanivis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Güz 2022), 791-792.

4 Collard, *Ortaçağda Zehir ve Cinayet*, 86-87.

5 Ahmet Kütük, “Selçuklu Çağında Zehirle Suikast Üzerine Notlar”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 11/XXXVII (Aralık 2018), 183.

6 Tarih boyunca çok sayıda kral, sultan, halife, emir, vezir, vali vd. zehirlenme durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Bunlar arasında zehrin etkisiyle ölen olduğu gibi hayatta kalanlar da vardır. Bu açıklamada zikredilecek meşhur bazı isimlerin ortak noktası herhangi bir madde ile zehirlenmiş olmaları veya buna dair şüphelerdir. Büyük İskender, Hz. Muhammed, Hz. Hasan, Bilge Kağan, Ömer b. Abdülaziz, Mehdi b. Mansur, İbnü'l-Mutezz, Alptekin, el-Müstekfî Billâh, İbn Hubeyre el-Muzaffer, Mühellebî, Muhammed Buğra Han, Alp İlek, Tâcüddevle Tutuş, Tutuş'un oğlu Rıdvan, Muhammed Tapar, Irak Selçuklu sultanı Mahmud, Meliğşah, Büyük Selçuklu sultanı Süleyman, Sultan II. Tuğrul, I. Alaeddin Keykubad, Rükneddin Kılıç Arslan, Nureddin Mahmud Zengi'nin oğlu Melik Salih İsmail, Selçuklu atabeyi Şemseddin Altunaba, Hoca Noyan, Fahreddin Razî, Ebu Şâme el-Makdisî, Nizamülmülk'ün oğlu Cemalülmülk, Danişmendli Zünnun, Nasırüddin Şirkuh, Kavurd, Bizans imparatoru Tzimizces, Bulgar kralı Alusianos, Bardas Phokas, III. Romanos, Ioannes, Frank dükü Godefroy, Antakya kontu Tancrede, Haçlı kontu Joscelin, Fatimi halifesi Hafız-lidinillah'ın oğlu Hasan, Eyyubî meliki Adil'in yeğeni Melik Aziz, el-Melikü'z-Zâhir Rüküddîn Baybars/Baypars, Yesügay, Ögeday, Batu'nun oğlu Sartak, Mengü Timur, Çağatay Han, Argun Han, Ebu Said Bahadır Han, Kavurd ve Stephanos zehirlenmeye maruz kalmış isimlerdendir. Kütük, “Selçuklu Çağında Zehirle Suikast Üzerine Notlar”, 175-183, 186.

birçok alanda bireysel ve kitlesel hedeflere yönelik bir suikast aracı olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte insanların yanı sıra düşman için stratejik öneme sahip olan atlar, filler ve ordunun et ihtiyacını karşılamak için kullanılan sürüler de suikasta maruz kalmıştır.⁷ Kullanım cinsine göre zehir, hedef canlıyı anında öldürebildiği gibi felç de bırakabilmekte veya kronik bir hastalığa sebebiyet verecek kadar ağır sonuçlar doğurmaktaydı. Bu noktada, zehir bilgisine ilişkin tecrübe ve deneyimler arttıkça zehirlenmelere karşı da tedavi edici yöntemler geliştirilmiştir. Bu gelişime paralel olarak zehir etkenli yeni drogların keşfi, yeni zehirleme yöntemlerinin icadı ve panzehirler konusundaki tecrübelerin de arttığı görülmektedir. Bu nedenle zehirleme konusundaki bilgi ve yöntemler, toplumdan topluma değişiklik göstermiştir. Bu tıbbî birikim tıp külliyyatları başta olmak üzere tarih, coğrafya, siyasetname ve seyahat kitaplarında da yerini almıştır. Nitekim birçok toplumu tanıma imkânı bulan seyyahlar ve gezgin coğrafyacılar da kaleme aldıkları eserlerinde zehir konusuna değinmiştir.

Bu çalışmada toplamda 26 seyyah veya coğrafyacı-tarihçinin eserlerinin hem orijinal dildeki metni hem de varsa Türkçe tercümesi incelenmiştir. Orijinal metin ve tercümesinin birlikte kullanımı, metin karşılaştırma amacının yanı sıra vurgulanmak istenen bazı terimlerin hem orijinal dildeki yazım ve kullanımını göstermek hem de transliterasyon yapma amacı taşımaktadır.

Müellif		Eseri
1	Ebü'l-Fida	<i>Takvîmü 'l-büldân.</i>
2	Ebu Dülef	<i>İran Seyahatnamesi</i>
3	Hamdullah el-Müstevfî	<i>Nüzhetü 'l-kulûb</i>
4	İbn Battûta	<i>İbn Battûta Seyatnamesi</i>
5	İbn Fadlân	<i>Risâletü İbn Fadlân</i>
6	İbn Fazlullah el-Ömerî	<i>Mesâlikü 'l-ebâr</i>
7	İbn Havkal	<i>Kitâbu sûretü 'l-arz</i>
8	İbn Hurdazbih	<i>Kitâbü 'l-memâlik ve 'l-mesâlik</i>
9	İdrîsî	<i>Nüzhetü 'l-müşâk</i>
10	İstahrî	<i>el-Memâlik ve 'l-mesâlik</i>
11	Jean de Joinville	<i>Bir Haçlının Hatıraları</i>
12	Johann de Plano Carpini	<i>Moğolistan Seyahatnamesi</i>
13	Johannes Schiltberger	<i>Reisen des Johannes Schiltberger</i>
14	Kazvîni	<i>Âsârü 'l-bilâd</i>
15	Makdisi	<i>Ahsenü 'l-takâsim</i>
16	Marco Polo	<i>Dünyanın Hikaye Edilişi</i>
17	Mesûdî	<i>Kitâbü 'l-tenbih ve 'l-işraf</i>
18	[Müellifi meşhul]	<i>Hudûdü 'l-âlem</i>
19	Niccolò de' Conti	<i>Le Voyage Aux Indes</i>
20	Odoric of Pardenone	<i>The Travels of Priar Odoric</i>
21	Sir John Mandeville	<i>The Travels of Sir John Mandeville</i>
22	Strabo	<i>The Geography of Strabo</i>
23	Süleyman el-Tâcir	<i>Doğunun Kalbine Seyahat</i>
24	T. Benjamin - R. Petechia	<i>Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri</i>
25	Wilhelm Von Rubruk	<i>Moğolların Büyük Hanı 'na Seyahat</i>
26	Yakubî	<i>Ülkeler Kitabı</i>

1. Ortaçağda Zehir Konusunda Ön Plana Çıkmış Kaynak ve Araştırma Eserleri

Tarih boyunca birçok müellif, zehir konusunda çeşitli eserler kaleme almasına karşın bunların çok azı günümüze

⁷ Mehmet Kavak, *Antik Dönem Hint Tıp Anlayışı (Suşruta – Caraka – Vāgbhata Dönemi)* (Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 114.

ulaşabilmiştir. Söz gelimi, Mısırlı 2. Hermes'in *Hayvanâtü zevatü's-sümûm*⁸ başlıklı zehirli hayvanlar üzerine kitabı ve Ağlebi hükümdarı Ziyadetullah İfrikye hizmetinde çalışan ve hemen zehirleyen (semm-i sâ'a) lakabıyla bilinen hekim İshak b. İmran'ın (ö. 903) *Kitâbü's-sumûm* başlıklı eseri, zehirleri konu edinen kitaplardan bazılarıdır.⁹ Öte yandan ortaçağın önemli tabakat yazarlarından İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* adlı eserinde zehirleri konu alan yazar ve eserleri tek tek sıralamıştır. Buna göre Hint hekimlerinden Rantah'ın zehirler konusunda mahir olduğu ve onun *Kitâbü's-sumûmât ve terkîbihâ ve usûlihâ* başlıklı zehirlerin terkip ve usullerini konu alan yaklaşık 50 varaklık bir kitabı olduğunu bildirmiştir. Ayrıca İbnü'l-Bitrîk'e ait *Kitâbü's-sumûmât* adlı zehirler kitabı; Hind adlı müellife ait ve zehirleri konu alan *Kitâbü's-sumûmât* adlı kitabı; Kindî'ye ait *Kitâbü's-sumûmât ve def'i zararîhâ* adında zehirlerin zararlarının giderilmesi konulu zehir kitabı; Kostâ b. Lûkâ'ya ait zehirlerin zararlarının giderilmesini konu alan *Kitâbü's-sümûmât ve def'i mazârrihâ* adlı zehir kitabı; Hindî'nin naklettiği ve yılan türlerini konu alan *Kitâbü ecnâsi'l-hayyât* adlı kitap ile İbni'l-Bitrîk'in haşerat türleri üzerine yazdığı *Kitâbü ecnâsi'l-haşerât* adlı kitabından da bahsetmiştir.¹⁰ Son olarak da Dioskoridesu'l-Aynizerbî'nin¹¹ *Kitâbü'l-haşâiş* adlı beş makaleden oluşan eserine zehirler ve hayvanlar üzerine iki makale daha eklediğini ifade etmiştir.¹² Ayrıca Cabir b. Hayyan'ın (ö. 815) zehir ve panzehirler hakkında *Kitâbü's-sümûm ve def'i mazarriha*; İbn Cülcül'ün (ö. 994?) panzehirler ve ağrı kesiciler hakkında *Makale fî edviyeti't-tiryâk* ve Musa b. Meymun'un (ö. 1204), zehirlenme ve bunlara karşı önlemler hakkında *es-Sümûm* veya *el-Makâletü'l-fâzîliyye* olarak da bilinen eseri vardır. Ayrıca günümüzde ortaçağda zehirlenme metotları ve zehirle suikast konusunu merkeze almış çok sayıda çalışma bulunmaktadır.¹³ Bunlardan konuya hakimiyet açısından ve işleyiş yöntemi olarak başarılı birkaçına değinecek olursak Frank Collard'ın, *Le Crime de Paison au Moyen Age (Ortaçağda Zehir ve Cinayet)* adlı kitabı ve Ahmet Kütük'ün, "Selçuklu Çağında Zehirle Suikast Üzerine Notlar" adlı makalesi ön plana çıkmaktadır. Ayrıca bu konuda Tolgahan Karaimamoğlu'nun "Ortaçağ Avrupa'sında Bir Cinayet Aracı Olarak Zehir" adlı makalesi de mevcuttur. Zehirle ilgili bu çalışmaların her birinin özel bir yazılma amacı ve gerekçesi olabileceği gibi bu çalışmalar ortaçağda zehir maddesinin ciddi bir tehdit oluşturduğunu göstermesi bakımından da önemlidir. Mısır, Süryani, Yunan, Hint, İran ve Arap olmak üzere farklı milletlerden müelliflerin zehir konusundaki bu çalışmaları, yaşadıkları coğrafyalarda zehirlenme ve zehirle suikast vakalarındaki tehdidinin boyutunu da gösterir. Zehir ve zehirlenme çeşitleri hakkında detaylı bilgi edinimi olası bir zehirlenme vakasına karşı uygulanacak doğru önlem ve tedavi amacına yöneliktir.

2. Müellif Anlatılarında Zehir Türleri

Seyyah ve coğrafyacıların eserlerinde değindiği zehir çeşitlerine bakıldığında *bitkisel*, *hayvansal* ve *kimyasal* zehirlerin her biri için örnekler bulunmaktadır. Zehir yapımında kullanılan bitkisel zehirlerden ismi açıkça zikredilen drog *şehkir/şehgir bitkisi*dir. Ayrıca nehir sularıyla taşınan *zehirli kuru otlar*, tropikal bölgelerdeki *zehirli ağaçlar* ve maydanoza benzeyen *zehirli ottan* bahsedilmektedir. Anlatılarda karşılaşılan başlıca hayvan zehirleri *yılan*, *akrep*, *örümcek* ve *balıktır*. Bunların doğrudan sokma ve zehirlenmelerinden bahsedildiği gibi bunların zehirlerinin alınarak terkip zehirler yapımındaki kullanımdan da bahsedilmektedir. Kimyasal zehirlerin başlıcaları ise *kırmızı zırnık*, *sarı zırnık*, *zehirli demir* ve ismi açıkça belirtilmeyen *zehirli madenler*dir.

2.1. Bitkisel Zehirler

Makalede zikredilen bazı zehirli bitkilerin dağların yüksek noktalarında yetişen zehirlerden olduğu anlaşılmaktadır. İbn Battûta, Hindistan'da Afganpur dolaylarında kaynağını Karâcîl'den (Himalayalar) alan Sarv Nehri¹⁴ civarında yağmurların artmasıyla beraber zehirli kuru otların, muhtemelen Himalaya'ların yüksek noktalarından gelerek nehre beraber taşındığı ve nehirden su içen insan ve hayvanların derhal öldüğünü ifade etmiştir.¹⁵ Marco Polo ise

8 Sâid el-Endelüsî, *et-Ta'rif bi-tabakâtü'l-ümem*, nşr. Gulâmırza Cemşidnejad Avval (Tahran:

Müessese-i İntişârât-ı Hicret, c.1376/m.1997), 197.

9 Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, 162.

10 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rızâ Teceddüd (Tahran: Marvi Ofset, 1971), 1/379.

11 Anavarzalı Dioskorides / Dioscorides Pedanius.

12 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 351.

13 Kütük, "Selçuklu Çağında Zehirle Suikast Üzerine Notlar", 191.

14 Çevirmenin Saru olabileceğini söylediği bu nehir hakkında bu isimle bilgi bulunmasa da bahsi geçen Afganpur (Afganbûr) Hintlilerce kutsal sayılan Yamuna ve Ganj nehirlerinin arasında bir konumda yer alır.

15 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyatnamesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 1/261; 2/753.

Succiu (Suzhou)¹⁶ bölgesinin dağlarında zehirli ot yetiştiği ve zehirli otlarla kaplı güzergâhı sadece bu bölgede doğmuş ve zehirli otu yemekten kaçınan Moğol yük hayvanlarının hasarsız bir şekilde geçebildiğini belirtmiştir. Buna ek olarak gezgin, bunlar haricindeki hayvanlarla ilgili güzergahtan geçilmeye cesaret edilemediği ve bu ota yabancı bineklerin güzergâh boyunca yediği zehirli ot nedeniyle toynaklarını kaybettiğini ifade etmiştir.¹⁷ Buna benzer bir durumun Horasan topraklarında da yaşandığı ve bu bölgede bulunan İsfenc (Sebenc) ve çevresinin zehirli otlarla kaplı olduğu ve dolayısıyla orduların buradan geçmeye cesaret edemediği anlatılmıştır.¹⁸ İdrîsî, Orşin Adası'nda yetişen dikenli ve kökleri siyah *şehkir/şehgir* (شہکیر) bitkisinin özellikle Hint ve Çin kralları tarafından satın alındığını ve eşleri, hizmetkarları veya herhangi birini öldürmek istediklerinde seri bir şekilde öldüren bu zehri kullandıklarını söylemiştir.¹⁹ Benzer şekilde Mekke'de de zehirli bitkilerin varlığından bahsedilmiştir.²⁰ Meşhur coğrafyacı Strabon, bugün İspanya ve Portekiz'in de bulunduğu İber yarımadasında yaşayan İberyalılar'ın²¹ düşmandan gelebilecek herhangi bir tehlikeye karşı yanlarında daima maydanoza benzeyen ve acı olmayan zehirli bir ot taşıdıklarını ve onlar için bunun bir gelenek olduğunu söylemiştir. Bu, onlar nezdinde "efendisi için canını feda etme gelenekleri" arasında yer alan bir adanmışlıktır.²² Odoric ise, günümüzde Cava Adası yakınlarında bulunan Talamsin'de²³ yetişen bir ağaçtan dünyanın en ölümcül zehrinin üretildiği ve biri hariç bu zehre karşı panzehir olmadığını bildirmiştir.²⁴ Sir John Mandeville de muhtemelen aynı bilgiyi farklı şekilde yorumlamıştır. Talamsin'de zehir yapımında kullanılan ağaçlar bulunduğu ve bu tip zehirlere karşı tek panzehirin bu ağacın uygun yapraklarının sıcak suda bekletilerek içilmesi olduğunu belirtmiştir. Hristiyan bir misyoner olan müellif, Yahudi bir adamın bu zehri temin etmesi için bir kişiyi görevlendirdiğini ve asıl amacının Hristiyanları zehirlemek olduğunu bizzat kendisinden işittiğini söylemiştir.²⁵

2.2. Hayvansal Zehirler

İbn Battûta'nın yılan zehri ile ilgili aktarımı ise oldukça ilginçtir. Anlatımında seyahat esnasında kabilelerinde Hacı Zeyyân adında Tilimsânlı (günümüzde Cezayir'de) bir tacirin de bulunduğu ve bu kişinin yılan yakalayarak onlarla oynadığını aktarmış, bu kişinin elini keler (sürüngen) deliğine soktuğunda delikten ummadığı bir şekilde keler yerine yılan çıktığını, yılanın başını eliyle bastırmaya çalışınca da sağ işaret parmağının yılan tarafından ısırıldığını söylemiştir. Fakat ısırık bölgesini "enfeksiyona karşı kızgın demirle" dağlamasına rağmen ağrısı geçmeyince bu bölgede bu tip zehirlenmelere karşı bir tedavi yöntemi olarak uygulanan taze deve işkembesine elini sokmuştur. Fakat görülen o ki bu yöntem işe yaramamış ve parmağı delik deşik olmuş ve nihayetinde adam parmağını kökünden kesmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen hayatta kalmaya devam etmiştir. Onun hayatını kurtaran şeyin ise yılan sokmadan evvel adamın su içmesi olduğu söylenmiştir.²⁶ Cezayir'in Gegur bölgesinde, yılan zehrine karşı hayvan işkembesi bir tedavi yöntemi olarak kullanılmıştır.²⁷ Marco Polo, Karacan bölgesinde yaşayan devasa karayılanların zehrinin çokça arandığı ve dolayısıyla kıymetli olduğunu söyleyerek avcılarının kurduğu tuzaklarla bu yılanları ölü olarak ele geçirdiğini ve hem derilerini hem etlerini hem de zehirlerini yüksek fiyatlara sattığını aktarmıştır. Nitekim ilgili zehir, bazı hastalıkların tedavisinde kullanılmasından dolayı yüksek fiyatlara alıcı bulmuştur. Yılandan alınan bu sıvı ile yapılan ilacın birçok hastalıkta kullanıldığı ve özellikle üç hastalıkta etkili olduğunu aktaran Marco Polo, kuduzlu hayvan ısırıklarına karşı şarapla karıştırılıp verilmesinin kişiyi hemen iyileştirdiğini; sancısı olan fakat doğuramayan kadına bundan az miktarda verildiğinde sancısının geçip hemen doğurduğunu ve çıbanlara sürüldüğünde birkaç gün

16 Günümüzde Çin'in Jiangsu eyaleti sınırları dahilinde Şanghay'ın batısında bulunan bir şehirdir.

17 Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, çev. Işık Ergüden - Z.Zühre İlkelen (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 3. Basım, 135-136.

18 Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, çev. Adnan Eskikurt - Cengiz Tomar (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), 478.

19 İdrîsî, *Nüzhetu'l-müştak fi'htiraku'l-âfâk* (Kahire: Mektebetü's-Sakafe ve'd-Diniyye, 1422/2002), 1/202.

20 Makdisi'nin Türkçe tercüme metninde Mekke'de "zehirli bitkiler vardır" şeklindeki ifade müellifin orijinal Arapça metninde yoktur. Makdisi, *Ahsenü't-takâsim fi ma'rifeti'l-ekâlim*, ed. M. J. De Goeje (Leiden: E. J. Brill, 1906), 101; a.mlf., (Mukaddesi) *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), 112.

21 Ortaçağ kaynakları XIV. Yüzyılında yaşayan İberikler yani İber yarımadasında yaşayan Hristiyanlar için bu dönemi "zehirlerin asrı" olarak nitelendirmişlerdir. Collard, *Ortaçağda Zehir ve Cinayet*, 21.

22 Strabo, *The Geography of Strabo*, çev. Horace Leonard Jones (London: William Heinemann Ltd. / New York: G.P. Putnam's Sons, 1923), 2/115.

23 Mütercim aynı zamanda bu ülkede neredeyse herkesin korsan olduğunu ve savaşa gittiklerinde yanlarında bir kulaç (fathom = 1.8 m) uzunluğunda kamış taşıdıklarını ve ucuna zehirli iğne (firkete) taktıkları ve ve diğer ucundan üflendiğinde zehirli iğne fırlar ve isabet ettiği kişiyi hemen öldürdüğünü aktarır. Odoric of Pardenone, "The Travels of Priar Odoric", *Cathay and the Way Thither*; ed. Henry Yule (London: Hakluyt Society, 1866), 1/91.

24 Odoric of Pardenone, *The Travels of Priar Odoric*, 1/91.

25 Sir John Mandeville, *The Travels of Sir John Mandeville* (London: Macmillan and Co. Limited, 1915), 126.

26 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyatnamesi*, 2/958.

27 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyatnamesi*, 2/984.

içinde çıbanları iyileştirdiğini söylemiştir.²⁸ İbn Havkal ve İstahrî, Mardin kalesi çevresinde [zehirleri dolayısıyla] çok seri bir şekilde öldürmeleri ile bilinen yılanların varlığından bahsetmiştir.²⁹ Makdisi de Askalân'ın (Aşkelon) zehirli yılanları hakkında bilgi verir.³⁰ Mütercimim dayandığı Ayasofya nüshasına göre, Eriha (Suriye) şehrinde yılan ve akrepten geçilemez. Makdisi, yılanların panzehir olarak da kullanıldığı, fakat genelde yılan zehirlenmelerine karşı daha iyi olan Kudüs panzehrinin kullanıldığını bildirmekte³¹ ve son olarak Suriye coğrafyasındaki panzehir (tiryak) varlığına vurgu yapmaktadır.³²

2.2.1. Akrep Zehirleri

Huzistan'ın Asker-i Mükrem şehrinde *cerrare* (الجرارة) adıyla bilinen, küçüklüğü ve sarılığı yönüyle *encidan otuna* (*Şeytan Tersî Otu / Ferula assafoetida*) benzer akrepler yaşamaktadır. Öldürücü yılanlardan bile daha öldürücü olup bu akreplerden dolayı kimse güvende değildir.³³ Asker-i Mükrem şehrinde bulunan zehirleri ile meşhur bu akreplerin felçlileri zehirlenmek suretiyle onları felçten kurtarıp iyileştirdiğine inanılmaktadır.³⁴ Hatta bu inançtan dolayı akreplerin sokması ve tedavi için uzak diyarlardan bu şehre yolculuk yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan biri de İsfahan'dan getirilen felçli bir adamın hikayesidir. Kazvîni, olayı aktarırken felçli adamın bu şehirde akreplerin çokça görüldüğü han kapısının doğu tarafına bırakıldığını, etrafındakilerin gördüğü manzara karşısında dehşete düştüğünü ve bundan dolayı da bu mekânı terk ettiklerini söyleyerek burada yalnız felçli adamın kaldığını ve gece boyunca burada beklediğini belirterek hastanın buraya getirildiği ilk anda ne konuşacak ne de kıpırdayacak hali olduğunu fakat ertesi gün düzgün bir şekilde konuşup ayağa kalktığını ve yürüdüğünü kaydetmiştir. Devamında tabibin hastaya önerisini aktararak “şimdi buradan uzaklaş, çünkü bir iğne seni iyileştirdi ve ısısı felcini soğuttu. Bir sonraki iğne (sokma) ise seni öldürecek. Kendine gel ve hemen bu bölgeden ayrıl” dediği bildirilmiştir.³⁵ Babil kalıntılarının bulunduğu Buhtunnasr sarayı kalıntıları bölgesinde de yılan ve akrep [sokmalarından ve zehirlenmelerinden] dolayı bu bölgeye insanların yanaşmadığını söylemiştir.³⁶

İbn Havkal, İstahrî, Ebül-Fida, Hamdullah el-Müstevfî, Makdisi ve İdrîsî Nusaybin'in meşhur öldürücü [zehirli] akreplerinden söz eder.³⁷ Benzer şekilde Bugün Tunus sınırlarına dahil olan ve Akdeniz kıyısında bulunan Tabarka şehrinde büyük ve öldürücü [zehirli] akreplerin varlığından bahsedilir.³⁸ Akreplerle sıkça karşılaşılan şehirlerden biri de Berberî ülkesinde bulunan Takaddâ'dır. Anlatıma göre bu akrepleri diğerlerinden ayıran temel özellik sadece küçük çocukları sokup öldürdüğü fakat yetişkinleri öldürmelerinin nadir olduğudur. Hatta müellif bu şehirde gezinirken akrep tarafından sokulan ve oracıkta can veren bir çocuğun cenazesine katıldığını eklemektedir.³⁹

Aktarımlarda zehirlenmelerin yanı sıra zehirlenmelere karşı alınan tedbirler de göze çarpmaktadır. Özellikle de şehirlerde artan vakalara karşı zehirlenmelerin yoğun yaşandığı sıcak aylarda tedbiren mekân değişikliği yapıldığı, daha serin ve emniyetli olan bölgelere gidildiği görülmektedir. Yazın çok sıcak geçtiği Irak bölgesini terk edip daha serin olan Cibâl (Irak-ı Acem, Zagroslar) bölgesine yapılan mevsimlik göçler bu kapsamda değerlendirilebilir.⁴⁰

28 Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, 250-252.

29 İbn Havkal, *Kitâbu sûretü'l-arz* (Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, 1992), 194; a.mlf., *10. Yüzyılda İslâm Coğrafyası (Sûret el-Arz)*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014), 179; İstahrî, *el-Memâlik ve'l-mesâlik*, thk. M. J. De Goeje (Leiden: Brill, 1967), 73; a.mlf., *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığıkitapları, 2015), 80.

30 Mukaddesî [Makdisi], *İslâm Coğrafyası*, 185.

31 Mukaddesî [Makdisi], *İslâm Coğrafyası*, 186.

32 Makdisi, *Ahsenü't-takâsim*, 181; a.mlf., *İslâm Coğrafyası*, 193.

33 İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 231; a.mlf., *İslâm Coğrafyası*, 208.

34 Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld (Göttingen: Dieterich, 1848), 148; Murat Ağarı, *Kazvîni ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd'ı* (İstanbul: Ayışığıkitapları, 2019), 432; Makdisi, *Ahsenü't-takâsim*, 410; a.mlf., *İslâm Coğrafyası*, 427; Strange, *Doğu Hilafetinin Memlekeleri*, 300.

35 Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, 148.

36 Tudelalı Benjamin - Ratisbonlu Petechia, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş (İstanbul: İfav Yayınları, 2009), 79-80.

37 İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 194; a.mlf., *İslâm Coğrafyası*, 179; İstahrî, *el-Memâlik ve'l-mesâlik*, 73; a.mlf., *Ülkelerin Yolları*, 80; Ebü'l-Fida, *Takvîmü'l-büldân*, nşr. M. Reinaud, William McGuckin de Slane, (Paris: A L'imprimerie Royale, 1860), 283; a.mlf., *Ebü'l Fida Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), 238; Hamdullah el-Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulüb*, ed. Guy Le Strange - Fuat Sezgin (Frankfurt am Main: 1993), 10; İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk*, 2/662.

38 *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib* (müellifi meçhul), thk. Yusuf el-Hâdî (Kahire: Dâru'l-Sekafiyetu'l-Neşr, 1999/1419), 134; a.mlf., *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*, çev. Abdullah Duman - Murat Ağarı (İstanbul: Kitapevi, 2008), 114.

39 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyatnamesi*, 2/981.

40 Mesûdî, *Kitâbü't-tenbih ve'l-işraf*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bilge Kültür-Sanat, 2008), 43.

2.2.2. Örümcek Zehirleri

Bugün Sri Lanka (Seylan) adasının kuzeyine düşen Maabar'da⁴¹ insanların evlerine kertenkele gibi duvara tırmanan zehirli tarantulalardan bahsedilir. Bu tarantulalar tarafından ısırılan insanların zehirlenmenin etkisiyle ciddi manada rahatsızlandıkları söylenmektedir. Ayrıca çıkardığı "cız" sesinin geliş yönüne göre bakılan fal iyiye veya kötüye yorumlanabilmektedir.⁴²

2.2.3. Balık Zehirleri

Türklerin yaşadığı Kimek (Kimakiye) topraklarından denize dökülen nehirlerin birisinde kuyruğunda zehir taşıyan *sance* [صنجة=zil balığı?] adında bir balığın yaşadığını, zehirlerinin bir saat içinde insanları öldürdüğünü, zehrin yapısını ve aktifliğini kırk yıl boyunca bozmadan devam ettirdiğini, bundan daha etkili ve aktif bir zehir olmadığını aktaran İdrîsî, Çinli ve Hintli hekimlerin bu balıktan zehir ürettiklerini bildirmiştir.⁴³

2.3. Kimyasal Zehirler

Kimyasal bir zehir sınıfında ele alınan, Ahlat ve Erciş civarında bulunan Van Gölü dolaylarındaki çukurlardan kırmızı ve sarı zırnık (arsenik) çıkarıldığı ve dünyanın her yerine gönderildiği anlaşılmaktadır.⁴⁴ İdrîsî, Batı Afrika ve İspanya topraklarını anlatırken muhtemelen okyanusta bulunan el-Gur Adası'nda (الغور) insan ve diğer canlılara zarar veren bir ejderhanın İskender tarafından zehirlenmek suretiyle öldürüldüğü bir hikâye aktarmıştır. Anlatıya göre burada yaşayan insanlar ejderhanın saldırılarından korunmak için ejderhaya yemek olarak her gün iki tane boğa sunmuştur. Nihayetinde durum idareci olan İskender'e bildirilince ejderhanın bertaraf edilmesi için bir plan kurarak birkaç gün boyunca ejderhaya boğa vermiştir. Sonra bir gün mağarasının girişine sadece iki buzağı bırakarak ejderhanın aç kalmasını sağlamıştır. Nihayetinde asıl yiyeceği olan boğaların derilerine *zift*, *kükürt* (kibrit), *kireç* (kils) ve *zırnık* (arsenik)⁴⁵ karışımını sürerek derilerine demir kancalar ilişirmiştir. Ejderha bu hayvanları yiyince bu bileşik zehirler midesini tutuşurmuş, kancalar boğazına takılmış ve böylece hareket edemez hale gelerek ölmüştür. Nihayetinde halk İskender'e teşekkür mahiyetinde kendilerine has hediyeler sunmuştur. Burada bahsi geçen İskender'in Büyük İskender olup olmadığı belli değildir. Nitekim onun seferlerinin bu bölgeye kadar ulaşmadığı bilinmektedir.⁴⁶

Ebü'l-Fida, Hırvatistan dolaylarındaki Sebkülü/Sebkliya (سبقلوا) şehrinde bulunan bir dağda zehirli demir madeni bulunduğunu ve meşhur Alman kılıçlarının bu demirden yapıldığını ve kralların başka birinin bu kılıçlardan ve hançerlerden edinmesini istemediklerini ifade etmektedir.⁴⁷ İdrîsî de Ermeniye bölgesindeki Garğuri (غرغوي) dağında zehirli maden bulunduğunu ve bu madenden üretilen bıçak ve silahların hayvanlara ciddi bir şekilde zarar verdiğini söylemektedir.⁴⁸

3. Zehir Tespitinde Kullanılan Yöntemler

Zehrin yaygın bir cinayet aracı olması, bu tür suikastlara maruz kalma potansiyeli olan kişileri her an için tedbirli ve temkinli olmaya itmiştir. Yaygın olarak uygulanan yöntem sarayın gözde memurlarından olan çaşnigir aracılığıyla yemeğin zehirli olup olmadığının kontrol edilmesidir. Aynı zamanda yemeğin zehirli olup olmadığı bazı denek hayvanları kullanılarak da tespit edilmekteydi. Bunun yanı sıra sultanlar ve devlet adamları zehirle suikasta karşı tedbir olarak üzerlerinde anti-zehirselle materyaller taşımıştır.⁴⁹

41 Hindistan'ın güneydoğu kısmında kalan Koromandel sahili.

42 Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, 358.

43 İdrîsî, *Nüzhëtü'l-müşâtak*, 2/721.

44 İdrîsî, *Nüzhëtü'l-müşâtak*, 2/827.

45 Kireç taşı zırnık ile kullanıldığında öldürücü bir zehre dönüşür. Gürsel Aksoy, *Aristoteles'in Taşlar Kitabı: Kitâbu'l-Ahcar li-Aristâtâlîs (İnceleme-Arapça Metin-Çeviri-Yorum)*, (İstanbul: Büyüyen Ay, 2021), 2. Basım, 134.

46 İdrîsî, *Nüzhëtü'l-müşâtak*, 1/218-219.

47 Ebü'l Fida, *Takvimü'l-büldan*, 219; Ebü'l Fida, *Ebü'l Fida Coğrafyası*, 194.

48 İdrîsî, *Nüzhëtü'l-müşâtak*, 2/819.

49 Kütük, "Selçuklu Çağında Zehirle Suikast Üzerine Notlar", 187.

İbn Fadlan, Bulgar ülkesi dolaylarındaki Cavşiz Nehri'nde⁵⁰ boynuzlu gergedanların yaşadığı ve avcılarının bunları zehirli oklarla öldürdüğünü aktararak bu boynuzların krala ait üç büyük tepsiye, Yemen cez'a taşı⁵¹ misali işleme gibi, işlenmiş olduğunu ifade etmiştir.⁵² Ortaçağın sonlarında birçok bölgeyi gezen Venedikli seyyah Niccolò de' Conti de Hindistan'da başı domuza, kuyruğu öküze, alındaki tek boynuzu ile tek boynuzlu ata, renk ve büyüklük olarak da file benzeyen hayvanın (gergedan) boynuzunun panzehir taşıdığı ve bundan dolayı kıymetli olduğunu belirtmiştir.⁵³ Bu durum boynuzun panzehir özelliğinden ziyade muhtemelen boynuzun zehirle teması esnasında başkalaşmasıyla ilgilidir. Ceyhani'nin aktarımına dayanan İdrîsî, bu konuyu detaylı bir şekilde anlatmıştır. Buna göre Hint kralları yemeğe atılan zehirleri tespit etmek için yemeklerde kullandıkları bıçakların saplarını *gergedan boynuzundan* yaparlardı. Yemek esnasında bıçağın sapının buğulanması yemeğin zehirli olduğuna işaret ederdi ki bu yemeği yemezlerdi.⁵⁴ Hayvan menşeli bu maddenin yanı sıra doğrudan hayvanlar kullanılarak da zehir tespiti yapılmıştır. Söz gelimi, Doğu Karadeniz kıyılarına yakın bölgelerde yaşamış Mecusi Kaşak halkının bu coğrafyada yaşayan maymunlar aracılığıyla yemeklerdeki zehirleri tespit ettikleri ve bu özelliklerinden dolayı krallar tarafından eğitilerek çasnigir olarak kullanıldıkları anlatılmıştır. Anlatıya göre kral, yemeği tatmadan önce maymuna koklatmakta ve yemekten bir parçayı maymuna vermekteydi. Maymun, kendisine verilen bu yemeği yerse kral da yemeği güvenli kabul ederek yer, maymunun yemeği reddetmesi durumunda ise yemeğin zehirli olduğuna kanaat getirilir ve kral bunu yemekten vazgeçerdi.⁵⁵ Zehir tespitinde maymun kullanan bir diğer topluluk da Arabistan coğrafyasında yaşamış olan Yemame halkıdır. Maymun yerine *kunduz* kullanan Sicistan (İran – Afganistan arasında bölge) halkı da bu yöntemle yılan, akrep ve diğer zehirli hayvanları tespit etmiş ve doğrudan zehirlenmeye karşı önlemler almışlardır.⁵⁶

Zehir tespitinde kullanılan yöntemlerden biri de minerallerdir. Hindistan'da bulunan *değerli elmasın* yakınına zehir yaklaştırıldığında elmasta ıslanma ve terleme görüldüğü söylenmektedir.⁵⁷ Benzer şekilde cez'a (oniks) taşına benzetilen *zehir taşı* (Hacerü'l-summ: حجر السم) ortaçağda hükümdarların hazinelerinde bulundurduğu ve nadir olarak nitelendirdiği mineral panzehirlerdendir. Bu taşın karakteristik özelliği zehirle temas ettiğinde veya zehrin bulunduğu bir mekânda titreşime geçmesidir. el-Ömeri, Nizamülmülk'ün *Siyeru'l-mülük* (Siyasetname) adlı eserine atıfta bulunarak bu taşla ilgili olarak Emevi devrine ait bir hikâye aktarmıştır. Anlatıma göre yedinci Emevi halifesi Süleyman b. Abdülmelik (ö. 717) vezir yapmak için sarayına davet ettiği Cafer b. Bermek'i azarlamış ve huzurundan kovarak bu tepkisinin nedenini Cafer b. Bermek'in yanında zehir taşımaya bağlamış ve huzuruna ilk defa çıkan birinin yanı başında zehirle dolaşmasından rahatsız olmuştur. Görevlilerden biri gerçekten zehir taşıyıp taşımadığını öğrenmek için Cafer b. Bermek'i sorgulamış ve Cafer de atalarından miras kalan yüzüğün⁵⁸ taşının altında zehir bulunduğunu dile getirmiştir. Atalarının varlıklı olmalarından dolayı bazen çeşitli sıkıntılarla karşılaştıkları ve işkencelere maruz kaldığını söyleyerek halifenin kendisini neden çağırdığını da bilmediğinden kendisine uygulanacak olası bir işkenceye karşı acı çekmek yerine zehri içerek hayatına son vermeyi düşündüğünü ifade etmiştir. Bu açıklaması, halifenin hoşuna gitmiş ve zekiliğine hayran kalmıştır. Daha sonra Cafer, halifeye binlerce kişi arasında üzerindeki zehri nasıl tespit ettiğini sorunca halife kolunda taşıdığı iki boncuğu işaret ederek bu taşların ortamda, yemekte ve içeceklerde zehir olması halinde titreşime geçerek çarpıştığını söylemiştir. Cafer, halifenin huzuruna yaklaştığında titreşimlerin artması, kovulup dışarı çıkarıldığında azalması, saraydan çıkınca da titreşimlerin bitmesi halifeyi bu şüpheye sevk etmiştir. Burada anlatılan hikâyede Emevilere hizmet eden Bermekî ferдинin Cafer b. Bermek değil Hâlid b. Bermek olduğunu da ekleyen müellif, Bermekîler ailesinde Müslüman olan ilk kişinin Hâlid b. Bermek olduğunu belirtmiştir.⁵⁹

50 Cavşiz Nehri (نهر جاوشيز) günümüzde Tataristan topraklarında bulunan ve Volga Nehri'nin sol yakasında bir kol olan Aktay Nehri (Актай, Aqtay) olarak bilinir. İbn Fadlân, *Risâletü İbn Fadlân*, thk. Sâmî Dehân, (Dimaşk: İlmîyyu'l-Arabi, 1959/1379), 110: dpnt. 6.

51 Göz veya oniks taşı olarak da bilinir.

52 İbn Fadlân, *Risâletü İbn Fadlân*, 142; İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010), 35.

53 Niccolò de' Conti, *Le Voyage Aux Indes*, çev. Diane Ménard (Paris: Chandeigne, 2004), 99.

54 İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, 1/76.

55 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, 87, 89, 90.

56 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, 92.

57 Sir John Mandeville, *Travels*, 107.

58 Zehrin yüzük altında saklanması hem suikast hem de gerektiğinde intihar aracı olarak kullanılmıştır. Kütük, "Selçuklu Çağında Zehirle Suikast Üzerine Notlar", 185.

59 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr fi memâlikü'l-ımsâr* (Abu Dabi: el-Mecmeu's-Sekâfi, 1423), 22/208-209; Ayrıca Nizamülmülk'ün *Siyasetname*'si için bkz. Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. Nurettin Bayburtlugil (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 12. Basım, 189-190.

4. Zehirle Suikast: Çeşitli Enstrümanlar Vasıtasıyla Zehirleme

Tarih boyunca çok çeşitli yöntemler kullanılarak suikastlar yapılmıştır. Ortaçağda ön plana çıkan suikast araçlarından birisi de zehirdir. Zehir, hedef kişiyi hızlı öldürmede etkili bir madde olup arkasında çözümlenmesi güç kanıtlar bırakmakla birlikte yaygın belirtiler suikastın zehirle yapıldığına dair şüpheleri kuvvetlendirse bile suikastçıya dair kesin bir hüküm vermek neredeyse olanaksızdı. Ayrıca çok çeşitli zehirleme yöntemleri bulunduğundan her zehrin bilgi ve tedavisine hâkim olmak gücü. Bundan dolayı suikastçı akla gelmeyecek yöntemler ve detaylar kullanarak zehirleme işini yapardı. Zehirleme yöntemlerinden en bilineni yemeğe ve içeceğe katılan zehir olup bunun yanı sıra ok, bıçak, yüzük, mendil ve hasır gibi enstrümanlara zehir bulaştırılıp suikast tertip edilebilmekteydi. Ayrıca sıkça istifade edilen hayvanları zehirlenmek ve rakibi zor durumda bırakmak maksadıyla onların beslenme kaynakları olan mera ve kuyulara zehir atılması da ön plana çıkan bir diğer yöntemdir.

4.1. Yemek ve İçeceklere Katılan Zehir

Aktarımlara yansıyan ve yemeğine veya içeceğine farkında olarak veya olmayarak zehir konulan çok sayıda meşhur şahsiyet vardır. Bunların en eskilerinden biri de Sokrates olup el-Ömerî onun zehirle öldürülmesi olayına değinerek Sokrates'in felsefi tartışmalarından ötürü hapse atılıp daha sonra da zehirlendiğini nakletmektedir.⁶⁰ Ayrıca Sokrates'in zehri içip ölmesinden sonra destekçilerinin ağladığı bildirilmiştir.⁶¹ Strabon, Hindistan'da yerleşik Kathiyalılar arasındaki geleneğe göre eşi ölen bir kadının ölen eşiyile birlikte yakılmak suretiyle son yolculuğuna uğurlandığını söylemiştir. Bu hazin sonla karşılaşmak istemeyen kadınların da ya genç genç erkeklerle evlendiğini, ya yaşlı eşlerini terk ettiklerini ya da yaşlı biriyle evlendirilmeye zorlandıklarında onlarla evlenmek yerine onları zehirdediklerini aktarmıştır. Bu tip zehirleme vakalarının önüne geçmek için de kanunlar yazdıkları anlaşılmaktadır.⁶²

Henüz 7 yaşında iken Doğu Roma (Bizans) tahtına geçen ve Süryanî / Yakubî Mezhebi'ne bağlı bulunan II. Leo (ö. 474) tahttayken zehirlenmiş ve tahtta bir yıl bile geçirmeden ölmüştür.⁶³ Hz. Muhammed'e 628 yılındaki Hayber Kalesi'nin fethi sonrasında bir kadın tarafından zehir sürülmüş kuzu etiyle zehirlenmeye çalışması birçok tarih kaynağında yerini almıştır.⁶⁴ Mesûdî'nin anlatımına göre Hz. Muhammed, Hayber'in fethinden sonra Selam b. Mişkem'in eşi Zeyneb binti el-Hârise'nin hediye ettiği zehirli koyun bacağından yediği için zehirlenmiştir. Kadın öncesinden Hz. Muhammed'e koyunun hangi kısmını daha çok sevdiğini sormuş ve aldığı cevaba göre de koyunun bacak kısmına daha çok zehir koymuştu. Hz. Muhammed önüne getirilen pişirilmiş eti ısırp çiğnemiş fakat henüz yutmamıştı. Yanında bulunan Bişr b. el-Berâ b. Ma'rur el-Ensârî ise hayvanın bacak kısmından bir parça yemiş ve eti yutmamıştı. Peygamberin ise ağzındaki lokmayı attığını ve "bu kemik bana zehirli olduğunu söylüyor" dediğini aktaran Mesûdî, daha sonra zehri koyan Zeyneb'in çağrıldığını ve suçunu itiraf ederek etin zehirli olduğunu söylediğini dile getirmiştir. Bunu neden yaptığı sorulduğunda cevaben kadın: "Kavmim sana [sende] gizli bir şey olmadığını söylediler. Eğer peygamberse haber alır. Hükümdarsa ben ve kavmim ondan kurtuluruz" demesi üzerine Hz. Muhammed onu affetmiştir. Bişr ise yediği etteki zehrin tesiriyle can vermişti. Bişr'in annesi vefatından hemen önce hasta yatağında bulunan peygamberi ziyaret etmişti. Bunun üzerine Hz. Muhammed ona: "Ey Ümmü Bişr! Hayber'de oğlun ile yediğim etten şimdi boyun damarımın kesildiğini hissediyorum" demesi zehrin uzun süreli tahribatına ve etkilerinin kalıcılığına işaret eder. Hatta vefat sebebi olarak gösterilen ve yüksek ateşle seyreden (dört günde bir gelen) humma nöbetinin daha önce almış olduğu bu zehirden kaynaklandığı söylenir.⁶⁵ Makdisi, Hicaz bölgesinde, Vadi'l-Kura olarak da bilinen Kurh nahiyesinde bulunan caminin mihrabında Hz. Peygamber'i zehirleme olayında "beni yeme, ben zehirliyorum" diye seslenen kemik bulunduğunu rivayet eder.⁶⁶ Zehirleme yabancı birinden gelebildiği gibi en yakınındaki kişiden hatta eşten de gelebilmekteydi. Nitekim kaynaklara yansıyan üç vaka bu duruma örnektir. Hz. Hasan henüz 46 yaşındayken eşlerinden Ca'de bint Eş'as b. Kays⁶⁷ tarafından Nisan 669 yılında Medine'de zehirlenmek suretiyle suikasta uğramıştır.⁶⁸ Tahta geçmek için rakibini zehirle öldürme, bu süreçte en kesin çözüm yollarından

60 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 9/24.

61 Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd*, 382; Ağarî, *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd*, 281.

62 Strabo, *The Geography of Strabo*, çev. Horace Leonard Jones (London: William Heinemann Ltd. / New York: G.P. Putnam's Sons, 1930), 7/53.

63 Mesûdî, *Kitâbü't-tenbih ve'l-işraf*, 114.

64 Kütük, "Selçuklu Çağında Zehirle Suikast Üzerine Notlar", 176.

65 Mesûdî, *Kitâbü't-tenbih ve'l-işraf*, 185.

66 Makdisi, *Ahsenü't-takâsim*, 74; a.mlf., *İslâm Coğrafyası*, 102.

67 Ca'de, Yezid b. Muâviye ile evlendirilmek vaadiyle kandırılmış olup Hz. Hasan'ı zehirlenmek suretiyle zehirli bir tülbenet ya da şerbetle zehirlenmiştir. Kütük, "Selçuklu Çağında Zehirle Suikast Üzerine Notlar", 176.

68 Mesûdî, *Kitâbü't-tenbih ve'l-işraf*, 185.

biri olarak görülmüş olup bu metot yaygın olarak kullanılmıştır.⁶⁹ Mesela Hürmüz emiri Kutbeddîn Tehemten, Tûranşah'ın kardeşi Nizameddîn'i hanımlarından biriyle gizlice haberleşerek zehirlettiği ve zehrin etkisiyle kardeşinin orada öldüğü ve onun yerine tahta geçtiği söylenir.⁷⁰ Bir de baba oğul arasında geçen ve oğlunun zehirlenmesiyle son bulan zehirlenme hadisesi vardır. Mısır Memlûk Devleti'nin yedinci sultanı ve Kahire Hastanesi'nin banisi Sultan Kalavun (ö. 1290) olarak da bilinen Melik Nasır, sâkisi Emir Bektemür'ü ve halk arasında Nasır'ın oğlu olarak bilinen fakat Bektemür tarafından büyütülen Emir Ahmed'i zehirmek suretiyle öldürür.⁷¹ Aslında bunun trajik bir hikayesi de anlatılmaktadır. Anlatıma göre Melik Nâsır, Bektemür'e bir cariye bahşeder. Fakat kadın Melik Nâsır'dan hamile olduğunu söyler ve Emir Ahmed adında bir erkek dünyaya getirir. Halk arasında da Melik Nâsır'ın çocuğu olarak tanınır. Emir Ahmed de babasını devirip yerine geçmek için Bektemür ile gizli bir anlaşma yapar. Bu plandan haberdar olan Nâsır, Emir Ahmed'i yanına çağırır. Meşrubat dolu kaselerden zehirsiz olanı kendi içip içinde zehir olan tası Emir Ahmed'e sunar ve zehrin etkisiyle ölür. Bektemür üzüntüden kendini harap ederken yanına gelen Melik Nâsır onu teselli ettikten sonra ona içinde zehir bulunan dolu bir kadeh uzatarak "Hayatım için, ne olursun iç de yüreğinin ateşi sönsün" diyerek bundan içmesini sağlar ve bu şekilde Bektemür de zehirlenerek ölür.⁷²

Siyaseten zehirle suikast ortak hedefe yönelik ve genellikle istenmeyen kişiyi ortadan kaldırmanın en kısa yolu olarak görünmektedir. Hatta amaç aynı olduğu gibi bazen zehirlenme aracı olarak seçtikleri zehir hammaddesi de aynı olabilmekteydi. Üst düzey yöneticileri zehirmek için kullanılan başlıca zehirlerden biri de *bukeyl* (بكيل) ve *belesân* (البلسان) zehridir. Yemen'in bir idari bölgesinde (mihlâf) yetişen bukeyl ağacı ile Mısır'daki belesân yani pelesenk ağacından elde edilen zehirle yöneticilere suikast düzenlenir ve öldürülürlerdi. Bundan dolayı bunların herhangi bir şekilde başka kimselerin eline geçmesine izin verilmezdi. Yemen'de kurulan Necâhiler'in melik ve vezirlerinin çoğunun bukeyl ağacından elde edilen zehirle öldürüldüğü söylenmektedir.⁷³ Bu zehirlenme olayının ise Necâhileri, Yemen'deki İsmâilî davetinin önünde büyük bir engel olarak gören ve Necâh'la dostluk kurduktan sonra cariyesi vasıtasıyla onu zehirleyen Ali b. Muhammed es-Suleyhî'nin tertibi olduğu söylenmektedir.⁷⁴ Benzer şekilde Emevi halifesi Ömer b. Abdülaziz de 5 Şubat 720 (20 Receb 101) tarihinde henüz 39 yaşındayken eşi tarafından zehirlenmişti.⁷⁵ Ayrıca çok sayıda meşhur siyasi ve dini lider veya yönetici de zehirlenerek öldürülmüştü. Emevi halifesi Muaviye, Halid b. Muammer Sedûsî'ye hem Horasan valiliği hem de daha önceden bu bölgenin valiliğini yapan Ziyad b. Ebi Süfyan'ı yakalatma görevi verince Ziyad b. Ebi Süfyan erken davranarak onu zehirler ve böylece rakibi Horasan'a ulaşmadan zehirlenme kaynaklı ölür.⁷⁶ Şia'nın sekizinci imamı İmam Ali er-Rızâ'nın zehirlenmeden kaynaklı vefat ettiği söylenmektedir.⁷⁷ Abbasi halifesi Müntasır-Billâh 7 Haziran 862 (4 Rebiülahir 248) tarihinde Samarra'da zehirlenmek suretiyle suikasta uğramıştı.⁷⁸ el-Ömerî'nin aktarımına göre Büyük Selçuklular devrinde yetişen meşhur şair Ebîverdi düşmanları⁷⁹ tarafından zehirlenir. Zehirlendikten sonra ayakları tutmamaya başlar ve bir müddet sonra da 4 Eylül 1113 (20 Rebiülevvel 507) günü vefat eder.⁸⁰

Yakubî, teslim olmak yerine zehir alarak topluca ölümü seçen bir savaşçı grubuna eserinde yer ayırır. Buna göre Abbâsî halifesi Mehdi devrinde Horasan bölgesinde ayaklanan Mukkanâ'nın üzerine ordu gönderilir. Mukannâ da mağlup olunca Bikişse Kalesi'ne sığınır. Fakat uzun süren kuşatmanın şiddetine dayanamayan Mukannâ ve beraberindekiler topluca zehir içmek suretiyle intihar ederler.⁸¹

Moğolların ülkesini ziyaret eden seyyahlar burada karşılaştıkları durumları ve işittikleri hikayeleri kaleme alırken zehir ve zehirlenme konusuna da değinerek bu konuya dair ilginç aktarımlarda bulunmuşlardır. Örneğin Moğollar, kendilerine elçi olarak gelen kişilere veya saraya çağrılan yabancı devlet adamlarının bazılarını hürmet gösterip emniyet içinde ülkelerine geri dönmelerini sağlarken bir kısmını da zehirli içecek ve yiyecek vermek suretiyle öldürdük-

69 Kütük, "Selçuklu Çağında Zehirle Suikast Üzerine Notlar", 174.

70 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyatnamesi*, 1/388, 390.

71 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyatnamesi*, 1/54.

72 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyatnamesi*, 1/116.

73 Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd*, 11; Ağarı, *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd*, 105-106, 492.

74 Eymen Fuâd Seyyid, "Necâhiler", *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/474.

75 Mesûdî, *Kitâbü'l-tenbih ve'l-işraf*, 226; Kütük, "Selçuklu Çağında Zehirle Suikast Üzerine Notlar", 176.

76 Yakubî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002), 77.

77 Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 271.

78 Mesûdî, *Kitâbü'l-tenbih ve'l-işraf*, 254.

79 Anlatıma göre Ebîverdi, Selçuklu sultanı Muhammed Tapar tarafından *müşrifü'l-memâlik* olarak tayin olunduktan sonra sultanın huzurunda iken düşüp ölür. Onun zehirleyen kişi de dönemin nüfuzlu şahsiyetlerinden Hatîr olduğu söylenir. Cevat İzgi, "Ebîverdi", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/77.

80 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 15/639.

81 Yakubî, *Ülkeler Kitabı*, 85.

leri söylenmektedir.⁸² Carpini, Batu'yu ve Moğol hanlarını ziyaret etmek isteyenlerin onun huzuruna çıkmadan önce bir mekâna götürülüp hana karşı olası bir zehirle suikast girişimi ihtimaline karşı beraberinde getirdikleri hediyeler de dahil olmak üzere iki ateş arasından geçirildiğini ve ancak bu şekilde yanlarında zehir taşıyıp taşımadıklarını tespit edebildiklerini anlatmıştır. Üzerlerinde zehir olsa dahi bu ateşin bütün kötülükleri yok edeceğine dolayısıyla da zehri de yok ettiğine inanmaktaydılar.⁸³ Zehirlenmeye karşı tedbirler alınsa da birkaç tane Moğol hanı zehirlenmek suretiyle suikasta uğramıştır. Anlatıma göre Göyük'ten önceki Moğol hanı Ögeday zehirlenerek öldürülmüştür.⁸⁴ Hakanın annesine yakın olan bir kadın Ögeday'ı zehirlenmek suçlamasıyla hapse atılmıştı. Ögeday'ın zehirlenmesi üzerine Macar topraklarında bulunan Moğol ordusu geri çekilmek durumunda kalmıştır.⁸⁵ Ögeday'ın büyük oğlu olan Göyük Han'ın (ö. 1248), aralarında derin bir anlaşmazlık bulunan Altın Ordu Devleti kurucusu ve Cengiz Han'ın torunu Batu Han tarafından tesirli bir zehirle öldürülmüş olabileceğinden bahsediyor.⁸⁶ Batu'nun Rusya'nın Susdal bölgesine knez olarak atılmış olduğu Yaroslaos'un (Yaraslov) 1246 senesinde bir yemek daveti sonrası rahatsızlandıktan yedi gün sonra ölmesi şüphe uyandırmıştı. Vücudunda oluşan mavi-yeşil renk dolayısıyla da zehirlenmeyle suikasta kurban gittiğine dair şüpheler güçlenmişti.⁸⁷ Bu şüpheler Batu ile arası açık olan Göyük üzerine yoğunlaşmıştı. Öte yandan 6 yıl tahtta kalan Moğol İlhanlı hanı Argun'un hastalıktan ya da içtiği bir içecekten dolayı zehirlendiği de iddia edilir.⁸⁸ Argun'un yerine Moğol tahtına geçen amcası Geyhatu da kendisine sunulan zehirli şerbetle suikasta uğramış ve ölmüştü.⁸⁹

4.2. Zehirli Oklarla Öldürme

Marco Polo, Moğol savaşçılarının oluklu oklarının dört ucuna da zehir sürerek düşmanlarına zayıf verdiğini söyler.⁹⁰ Moğolların savaş meydanından kaçıp düşmanı rehavete sevk ederek ve onlara çok da yaklaşımadan zehirli oklarla onları öldürme taktiklerinin onlara büyük başarılar kazandırdığını aktarır.⁹¹ Zehirli oklarla düşmana saldıran sadece Moğollar değildi. İdrîsî, Kerdenç Denizi dolaylarında Sabuma (مسومه)⁹² Adası civarındaki adalarda *kancit* (القنجات) adında, topluluk halinde hareket eden, siyah tenli, kıvrıkcık saçlı, burunlarında demir, bakır ve altından mamul halkalar olan insanlar yaşadığı ve bu insanların yanına aldıkları silah ve zehirli oklarla kayıklarına yaklaşan düşmanlarına saldırdığı ve bu saldırılara maruz kalan çok az kişinin sağ kurtulabildiğini söylemektedir.⁹³ el-Ömerî, Afrika'da Mali Krallığı'nda, bazı kabile üyelerinin yabani bufaloları (camış) zehirli oklarla avladığını ve sonra da okla vurulan zehirli bölgeyi kesip etin geri kalanını tükettiklerini söyler.⁹⁴

4.3. Bıçağa Sürülen Zehir

Haşhaşiliğin kurucusu Hasan Sabbah'ın (ö. 1124) fedailerini, suikast yapacakları kişileri zehir sürülmüş bıçaklarla öldürür, öldürmede başarısız olduklarında da bıçakladıkları kişiler tarafından öldürülürlerdi.⁹⁵ Çin ülkesinde çıkarılan ve bıçak yapımında kullanılan kara kurşun madeninin zehirle birlikte kullanılmasının çok tehlikeli olduğu bildirilmiştir.⁹⁶

82 Johann de Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, çev. Ergin Ayan (İstanbul: Kronik, 2021), 4. Basım, 110.

83 Johann de Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, 135; Sir John Mandeville, *Travels*, 163.

84 Johann de Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, 149.

85 Johann de Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, 152.

86 Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, çev. Ergin Ayan (İstanbul: Kronik, 2020), 108.

87 Johann de Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, 152.

88 Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, 423; a.mlf., *Travels*, 427.

89 Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, 423; a.mlf., *Travels*, 428.

90 Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, 253.

91 Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, 151.

92 Endonezya'da bir ada. Muhtemelen Sumatra adası veya bu civardaki bir ada.

93 İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk*, 1/88; Süleyman el-Tâcir, *Doğunun Kalbine Seyahat: Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012), 84.

94 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr*, 4/113.

95 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 1/116.

96 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr*, 22/168.

4.4. Yüzükte Saklanan Zehir

Muhtelif hammaddelerden elde edilen zehir dikkat çekmemesi ve her ortama rahatça sokulabilmesi için genellikle yüzük taşının altına yerleştirilirdi. Böylece zehir hem suikast hem de gerektiğinde intihar aracı olarak kullanılmıştır.⁹⁷ Bu tanıma uyan örneklerden biri de Kara Sunkur'un intiharıdır. Mısır Memlûklü sultanı Muhammed b. Kalavun (ö. 1293), kardeşi Eşref'in ölümünden sorumlu tuttuğu Sunkur'u yakalatmak üzereyken Sunkur, yüzüğünde sakladığı zehri yutmak suretiyle intihar etmişti.⁹⁸

4.5. Mendile Sürülen Zehir

İlhanlı Devleti'nin dokuzuncu ve son hükümdarı Ebû Saîd Bahâdır Han (ö. 1335), eşi Bağdat Hatun tarafından zehirlenerek öldürülmüştür. Anlatıma göre Ebû Saîd Bahâdır Han, Bağdat Hatun'un yeğeni Dilşâd Hatun'a âşık olmuştu. Bu durumu kabullenemeyen Bağdat Hatun terkedilmiş hissine kapılarak geceyi beraber geçirdiği Ebû Saîd Bahâdır Han'ı ağzına zehirli mendil basmak suretiyle öldürmüştür. Bağdat Hatun bu eyleminin cezasını canıyla öde-miş ve hamamda başına topuz vurulmak suretiyle öldürülerek ibret olması için cesedi günlerce burada bekletilmiştir.⁹⁹

4.6. Hasıra Sürülen Zehir

Eyyübîlere karşı düzenlenen ve nihai hedef noktası Mısır olan VII. Haçlı Seferi'ne (1248-1252) Fransa kralı IX. Louis ile katılan Joinville Lordu ve Champagne Seneschal'i *Jean de Joinville* bu sefer boyunca görüp yaşadıklarını gezi ve hatırat türündeki eserine kaleme almıştır.¹⁰⁰ Bu anlatısında Kahire sultanı olarak bahsettiği Eyyübî sultanı Salih Necmeddin Eyyüb'e yapılan zehirli suikast hakkında detaylar vermektedir. Anlatıma göre Necmeddin Eyyüb ve Hıms/Humus (Suriye) sultanı arasında çatışma yaşanmaktadır. Hıms sultanı da şehrini kuşatan Necmeddin Eyyüb'ü ortadan kaldırmak için hizmetinde çalışan biri vasıtasıyla zehirleme yoluyla suikast planlar.¹⁰¹ Çoğu zaman para, mal ya da makam ile aklı çelinmiş suikastçıların hedef kişinin yakın meclisinde ve ihanetinden şüphe duyulmayan içeriden biri olmasına özellikle önem verilmiştir.¹⁰² Bu hizmetkârın da bu özelliklere uyduğu düşünülüp sultanı zehirleme planı devreye sokulur. Plan, sultanın günlük alışkanlıkları üzerinden kurgulanarak her gün akşam yemeğinden sonra yatağının dibindeki hasırın üzerinde satranç oynama rutini doğrultusunda, hasıra zehir sürmekten ibaretti. Hasıra zehir sürülerek sultanın oturması beklenmiştir. Nihayetinde o gün ayağında açık yara bulunan sultan, çıplak ayakla zehir sürülmüş hasıra temas etmiş ve zehir açık yaradan yavaş yavaş bütün vücuduna yayılmış ve nihayetinde kalbine ulaşmıştı. Zehrin etkisiyle bir iki gün boyunca yemek yiyemez, su içemez ve konuşamaz hale gelen Necmeddin Eyyüb, Hıms sultanı ile mücadelesini yarıda keserek Kahire'ye dönmüştü.¹⁰³ Böylece rakibi amacına ulaşmış ve en azından hâkimi bulunduğu Hıms'ı bir süreliğine tehlikeden uzaklaştırmıştır.

4.7. “Sihir Yoluyla Zehirleme”

İbn Hurdazbih, Hintlilerin sihir yoluyla istediklerini elde ettiğini naklederek onların “sihir vâsıtasıyla zehirlemek istedikleri birisini zehirlemekte; aynı şekilde zehirlenen birisinden bu zehri çıkarmaktadırlar” şeklindeki iddialarını aktarmıştır.¹⁰⁴ Bu bilginin akılla izahı mümkün değilse de bu aktarımdan hareketle sihir yapanların zehir bilgisine sahip olabileceği, zehir temin edebileceği veya buna aracılık edebileceği sonucuna varılabilir. Nitekim Moğol yasalarına göre zehir üreten büyücü ve cadılar ölüm cezasına çarptırılırdı.¹⁰⁵ Bu bilgi aynı zamanda zehrin temin edilebildiği bir topluluğun varlığına işaret eder.

97 Kütük, “Selçuklu Çağında Zehirle Suikast Üzerine Notlar”, 184-185.

98 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyatnamesi*, 1/116, 118.

99 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyatnamesi*, 1/325.

100 Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. Cüneyt Kanat (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020), 3. Basım, 19.

101 Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, 101.

102 Kütük, “Selçuklu Çağında Zehirle Suikast Üzerine Notlar”, 184.

103 Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, 101.

104 İbn Hurdazbih, *Kitâbü'l-memâlik ve'l-mesâlik*, thk. M. J. De Goeje (Leiden: Brill, 1889), 71-72; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Kitapevi, 2008), 66.

105 Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, 57.

4.8. Zehirli Rüzgâr: Sam Yeli

Ceravn'ı geçip denizle Türkmenlerin diyarına geldiklerini anlatan İbn Battûta, bu çevrede çöl Araplarının yaşadığı ve burayla ilgili işittiklerine göre haziran-temmuz aylarında zehirli bir rüzgâr estiği ve bu rüzgârın insanların ölümüne neden olduğunu aktarmıştır. Hatta bu rüzgârdan zehirlenen bir adamın gömülmek üzere yıkanması esnasında organlarının birbirinden ayrıldığını yazmıştır. Dolayısıyla bu çölde rüzgâr etkenli ölümden dolayı çok sayıda mezarla karşılaşılabilirdiğini kaydetmektedir.¹⁰⁶ Bu rüzgâra *zehir rüzgârı* (riyahu's-sumûm-ريح السموم) anlamına gelen semûm yeli/sam yeli denilmekteydi.¹⁰⁷

Bugün İran sınırlarına dahil Hürmüz şehrinde esen sıcak rüzgarların insanları nefessiz bırakıp öldürdüğünü halkın da cesetlerden çıkan kokunun havayı zehirlenmesini engellemek için cesetleri olduğu yerde gömdüğünü aktarmaktadır.¹⁰⁸ Buna benzer bir rüzgâr etkisi de Mısır'da görülmekteydi. Mısır'ın denize yakın Ayzab şehrinin iç taraflarında yaz mevsimi boyunca zehirleyen öldürücü sıcaklar görüldüğü ve kurutucu rüzgarlar estiği bildirilmiştir.¹⁰⁹

4.9. Zehirli Buhar

Günümüzde İran coğrafyasında bulunan Gundîcan kasabasında bulunan mineralli sıcak su kaynağının ortaya çıkardığı zehirli sıcak buharından dolayı bu bölgeye kimsenin yaşamadığı hatta buharlı bölgenin üzerinden uçan kuşların havasız kalmasından dolayı düştüğü anlatılır.¹¹⁰ Benzer şekilde İran'daki Hindîcân bölgesinde de kuyudan veya çukur gibi bir yerden zehirli buhar çıkması ve yükselmesinden dolayı uçan kuşların ölecek kuyunun içine düştüğü söylenmektedir.¹¹¹

4.10. Mera ve Suların Zehirlenmesi

Niğbolu Savaşı'nda (1396) Yıldırım Bayezid'e esir düştükten bir müddet sonra önce Memlûk sultanına daha sonra da Timur'a esir olarak verilen Bavyalı Johannes Schiltberger, seyahat ve anı kitabında Mısır Memlûk Sultanı Ferec'in (ö. 1412), Timur (ö. 1405) ordusunun geçiş güzergâhındaki mera ve suları zehirlediğini ifade etmiş ve böylece kendisini takip eden Timur askerlerine zayıflattığını ve dolayısıyla Memlûk Devleti başkenti Kahire'ye yönelik hareketinin Şam üzerine olacak şekilde değiştiğini belirtmiştir.¹¹²

5. Zehirle İlgili İlginç Gelenek ve Yöntemler

Marco Polo, Moğol yurdu olan Karacan bölgesinde yaşayan neredeyse herkesin özellikle de kötü bir iş içerisinde olanların üzerlerinde zehir taşıdığını ve planladığı gibi gitmeyen fiilin muhtemel işkence cezasını ve kırbağın acısını çekmemek yani bir an evvel ölmek için zehri yuttuğu, onların bu yöntemlerini bilen yöneticileri de yanlarında hazırda beklettikleri köpek pisliğini kişiye zorla yedirip kusturttukları ve zehri tahliye ettikleri, böylece bu zehirle ölmesinin önüne geçip cezasını çekmesini sağladıklarını aktarmıştır.¹¹³ Yine Karacan'da ilginç bir zehirlenme adeti hakkında bilgi verilmektedir. Değerli, iyi görünümü ve saygın birisi bu yöreden birinin evine misafir olduğunda kişiyi zehirlenmek suretiyle öldürdükleri, bunu da parası veya kendisine duyulan kinden değil bilakis soylu adamın ruhunun o evden ayrılmaması için yaptıkları ve böylece maktulün iyi gölgesi ve talihinin evde kaldığına inanırlar. Büyük Moğol hamı Kubilay, bölgeyi ele geçince bu adeti kaldırmış ve bu fiili işleyenlere karşı şiddetli cezalar vermiştir.¹¹⁴

106 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyatnamesi*, 1/390.

107 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyatnamesi*, 1/171.

108 Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, 98.

109 İdrisi, *Nüzhetü'l-müşâk*, 1/134.

110 Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 327.

111 Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 340.

112 Johannes Schiltberger, *Reisen des Johannes Schiltberger aus München in Europa, Asia und Afrika von 1394 bis 1427*, ed. Karl Friedrich Neumann (München: Auf Kosten des Herausgebers), 1859, 75; a.mlf., *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 3. Basım, 70.

113 Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, 253.

114 Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, 253; a.mlf., *Travels*, 248.

6. Panzehir Kullanımı

Büyük Deniz’de (Hint Okyanusu) bulunan Rami Adası’ndan (Sumatra) temin edilen *bakkam ağacı*¹¹⁵ kökünün bütün zehirlere karşı tiryak (panzehir) olduğu söylenmektedir.¹¹⁶ Türklerin yaşadığı Kimek (Kimakiye) topraklarında yetişen *karkahâr* (الكر كهار) ağacının kök damarları hızlı yayılan zehre karşı panzehir olarak kullanılmıştır.¹¹⁷ er-Ramî adasında keçi boynuzuna (harnup) veya zakkum ağacına benzer, odunu kırmızı *bakkam* (البقم)¹¹⁸ ağaçları yetişir ve bunlar aynı zamanda meyvesi ekilmek suretiyle yetiştirilir. Tadı acı olan bu bitkinin köklerinden elde edilen panzehir hızlı tesir eden yılan zehirlerine karşı kullanılmıştır.¹¹⁹ Müellifi bilinmeyen *Hudûdü’l-âlem* seyahatnamesine göre Puşneg¹²⁰ şehrinde yetişen *dikenli ardıç* (‘ar‘ar)¹²¹ yaprağından elde edilen süt (öz) akrep ve yılan zehirlerine karşı tiryak (panzehir) olarak kullanılmaktadır.¹²² Sir John Mandeville’in bölgedeki zehirlere karşı panzehir önerisi ise bu ağacın yapraklarının sıcak suda bekletilerek suyunun içilmesi yönündedir. Zehirlendiği halde bu panzehri içmeyen kişinin öleceği söylenmiş ve bu durumda zehirlere karşı kullanılan şeker pekmezi ya da herhangi ilacın fayda vermeyeceği kaydedilmiştir.¹²³ Odoric’in Cava Adası civarında bulunan Talamsin’de dünyanın en ölümcül zehrine karşı önerdiği panzehir oldukça ilginçtir. Bu panzehir daha önceden zehri emmiş bir kişinin gaitasının (*Stercus humanum*) suyla seyreltilip hastaya içirilmesinden ibarettir. Bu iksirden içecek kişinin kesinlikle iyileşeceğini söylemiştir.¹²⁴

1000’li yıllarda vefat ettiği bilinen Ebû Dülef, İran’da bir şehir olan Tarum (Zencan Eyaleti) panzehir olarak kullanılan *beyaz bir taş* gördüğünü söylemektedir.¹²⁵ El-Ömerî, zehrin vücutta yayılmasını engelleyen ve çokça faydası olan *nuni taşının* (نوني) panzehir olarak kullanılmasını işlemiştir. Fakat bu taşın kanın özelliğini ve kalitesini bozduğunu da ekleyerek dikkatli kullanılması hususunu vurgulamıştır.¹²⁶ Ölümcül zehirlere, özellikle de yılan ve haşerat zehirlerine karşı panzehir olarak kullanılan *mühürlü kil* (طين مختوم) veya *Ermeni kili* önerilmiş olup bu kilin sulandırılıp içilmesi halinde kalbi kuvvetlendirip zehirlere karşı koruduğu söylenmiştir. Ayrıca zehirlenmekten endişe duyanlara bir panzehir olarak bu kilin zehirden önce tedricen verilerek bedende zehirlere karşı bir bağışıklık oluşturulduğu anlaşılmaktadır.¹²⁷ Benzer şekilde bezoar taşı da zehirlenmeden önce tedbiren alınan panzehirlere dendir. Zehirlere karşı bezoar taşı önceden doğru metot ve ölçülerle suda eritilip alındığında öldürücü zehirlere karşı bir savunma mekanizması oluşturur.¹²⁸ El-Ömerî, *bezoar* (البازهر)¹²⁹ mineralinin önemli bir panzehir olduğunu belirtip hem mineral hem de hayvansal bezoarlara dikkat çekerek en kaliteli bezoarın küçük ve tozlu olanı olduğunu söyler. Dipnotta ise bu kelimenin Pehlevicede *patyahr* kelimesinden türediği ve bunun Farsça’daki karşılığının panzehir

115 Kızılağaç. Parniyân Ağacı. *Caesalpinia echinata*.

116 *Hudûdü’l-âlem*, 19.

117 İdrîsî, *Nüzhetü’l-müştâk*, 2/721.

118 *Haematoxylum campechianum*.

119 İdrîsî, *Nüzhetü’l-müştâk*, c. 1, 76; Makdisî, *Ahsenü’l-takâsim*, 14; a.mlf., *İslâm Coğrafyası*, 33.

120 Bugün Afganistan sınırları dahilinde olan Herat şehrinin batısında yer alan Püşneg (پوشنگ) aynı zamanda Büşnec ve Füsnaç olarak da bilinir ve tarihte Zindecân’ın başkenti olmuştur.

121 Şeceretü ‘Ar‘ar (العرعر). *Juniperus communis*. Bu ağacın meyvesinden (kozalağından) fazla miktarda alınmasının zehir açısından tehlikeli olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda bu ağaç bazı kutsal metinlerde de geçmektedir.

122 *Hudûdü’l-âlem*, 73; *Hudûdü’l-âlem* (çeviri), 58-59.

123 Sir John Mandeville, *Travels*, 126.

124 Odoric of Pardenone, *The Travels of Priar Odoric*, 1/91.

125 Serdar Gündoğdu, *Ebu Dülef’in İran Seyahatnamesinin Tercümesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 32-33.

126 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü’l-epsâr*, 22/346-347.

127 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü’l-epsâr*, 22/271, 273.

128 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü’l-epsâr*, 22/180.

129 Kelime anlamı olarak Arapçada “bazahr” yani “zehire karşı panzehir” anlamında kullanılmış olup Farsçadaki karşılığı “badzehr” (panzehir)’dir. Aristoteles’e atfedilen taşlar kitabına göre bu isim “zehire zıt olan” manasında olup Yunancadır. Tıp tarihinde panzehir veya zehrin etkisini önleyen maddelere verilen genel addir. Keçi türünden bazı hayvanların midesinde oluşan cinsi hayvansal bezoar taşına örnektir. Birbirini çevreleyen, ortasında küçük bir boşluk bulunan, içinde biraz yün, saman, saç vb. maddeler bulunan eş merkezli katmanlardan oluşur. İran ve Doğu Hint taraflarından elde edilen bezoarlar bu maddenin en kaliteli türleri olduğu, parlak, koyu yeşil ve zeytin rengine çaldığı ve düz bir yapısının bulunduğu anlatılmaktadır. Dış yüzeyi atıldığında kalan iç tarafı da pürüzsüzdür. Hint adalarından elde edilenler ise pürüzlü ve diğerine göre daha az yeşildir. Bu cinsi daha ağır, kırılabilir ve gevşek olup bir cevizden daha küçüktür. el-Birûnî’ye göre ise yaygın görülenin içi beyaz ve yeşil renkte dışı ise sarıdır. Ona göre bilinen diğer renkleri beyaz, sarı, yeşil, boz ve beneklidir. Aristoteles’e göre bu taş yarannın üzerine konulmak suretiyle öldürücü zehirleri kendisine çeker ve her türlü zehre karşı fayda sağlar. C. H. Kauffman, *The Dictionary of Merchandize and Nomenclature in All Languages* (London: 1803), 42; el-Birûnî, *Kıymetli Taşlar ve Metaller: el-Cemâhir fi Ma’rifeti’l-Cevâhir*, çev. Emine Sonnur Özcan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017), 257; Aksoy, *Aristoteles’in Taşlar Kitabı*, 110, 120, 122.

olduğu açıklanmıştır. Bu madenin ortaya çıkarma maliyetinden dolayı az bulunabildiğini söyler.¹³⁰ *Hudûdü'l-âlem* adlı eserin bilinmeyen müellifi ise Türkistan'ın kapısı olarak tanımlanan Fergana şehrinin dağlarında tiryak olarak istifade edilen ve muhtemelen yüzeyde bulunan bezoar taşından bahseder.¹³¹ El-Ömerî'nin, Aristoteles'e atfedilen mineraller kitabından¹³² aktarımına göre bezoar taşının sarı, toz rengi, alkali ve yeşilimsi olmak üzere farklı renklerde çeşitleri vardır. Müellife göre bunlar arasında en etkili si sarı renkte olandır. Bu taşın daha ziyade Çin, Hint ve doğu ülkelerinde bulunabildiğini söyler. Razi'den aktardığına göre de sarı bezoar tatsız ve yumuşak bir taştır. Tek veya bileşik panzehir olarak da kullanılmaktadır. Güneşte bekletildiğinde terleme yapan ve eriyen bu bezoar zehirlenme dışında şiddetli hummalarda ve göz rahatsızlıklarında kullanılmaktadır. Altın bir yüzüğe yerleştirilip üzerine akrep resmi oyulduğunda akrep zehrine karşı fayda sağladığı söylenir.¹³³

El-Ömerî, Acem (İran) coğrafyasında geyiklerden hayvansal bezoarın elde edildiğini söyleyerek bundan daha etkili panzehir bulunmadığını iddia eder. Bunun hayvansal ve bitkisel zehirlenmelere, ısırıklara ve sokmalara karşı faydalı olduğunu söyleyerek zehirlenen kişiyi ölümden kurtardığını da ilave eder.¹³⁴ Kendisinden birkaç asır önce yaşamış Makdisi de onun bu bilgisini destekler niteliktedir. Makdisi, bugün Afganistan coğrafyasında bulunan Bedaşan şehrinde *tiryak taşı* (bazehr) çıkarıldığını söyleyerek mineral bezoara; Güneybatı İran'da bulunan Fars bölgesindeki koyunlardan da *panzehir taşı* (bezoar) alındığı söyleyerek hayvansal bezoara dikkat çekmektedir.¹³⁵ Ayrıca geyiklerin kalplerinde bulunan hayvansal bezoarların panzehir olarak diğer bütün bezoarlardan etkili olduğu söylenmiştir.¹³⁶ Ebû Dülef, Çiğiller'in bulunduğu bölgede bir çeşit öküzün alını olan *hutû*¹³⁷ adında hayvansal panzehir (badzehr) bulunduğunu söyler.¹³⁸

Bezoar taşının kullanım şekli ve dozu genelde ezildikten sonra ondan on iki arpa miktarı kadar alınıp¹³⁹ suyla birlikte içilmesi şeklindedir. Hayvansal ve bitkisel zehirlere karşı öğütülmüş on iki arpa tanesi kadar bezoar taşının bir sıvıyla içilmesi halinde fayda verdiği söylenir. Zehir alındıktan hemen sonra emilerek kullanılabilindiği gibi zehirli hayvan sokmalarında yara bölgesine yani zehrin vücuda girişi noktasına sürülerek de kullanılabilir. El-Ömerî, bu yöntemle taşın, zehri kendisine çektiğini ve vücuttaki zehir yayılımını önlediğini ifade etmeye çalışmaktadır. İçilerek kullanıldığında sıcak ve soğuk zehirlere karşı fayda sağladığını ilave etmektedir.¹⁴⁰

Hindistan, Yukarı Mısır ve Çin dolaylarından temin edilen, haşarat ve öldürücü zehirlere karşı etkili olan *zümrüt taşı*¹⁴¹ da panzehir özelliğine değinilmiştir. Tarife göre sekiz arpa veya duruma göre iki üç pirinç tanesi ölçüsünde/ağırlığında öğütülen zümrüt taşının içilmesinin zehrin vücuttaki yayılımını durdurduğunu ve kişiyi ölümden kurtardığı söylenmiştir.¹⁴² Zümrüde benzer bir taş olan *dehne/dehne* (دهنج) ise genelde Bahr el-Na'am dağları, Tur dağının yüksek yerlerinde, Çin ve Türklerin yaşadığı coğrafyalardan temin edilir. Akrep zehirlerine karşı sürüldüğünde veya zehirlenmiş biri tarafından öğütülerek içildiğinde fayda verirken vücutta zehir taşımadığı halde bundan içenleri zehirlenmesiyle bilinir.¹⁴³ Kitayların ülkesinde mumlu yeşil damarlı panzehir taşı olduğunu bildirilmiştir.¹⁴⁴ Zehirli bir

130 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emsâr*, (Abu Dabi: el-Mecmeu's-Sekâfi, 1423), 3/211.

131 *Hudûdü'l-âlem*, 87; *Hudûdü'l-âlem* (çeviri), 72.

132 *Kitâbu'l-Ahcar li-Aristâtâlis*. Bu kitapta çok sayıda mineral zehir ve panzehir hakkında bilgi verilmektedir. Aristoteles'e göre *yakut taşı*, *altın*, *bakır taşı*, *mknatis taşı*, *kerk taşı* ve *siyah taş* yapısına göre toz haline getirilip veya eritilip içildiğinde zehre karşı etkili olur. Siyah taşın kolye olarak kullanılmasının akrep ve zehirli böceklerden koruduğuna inanılır. Zehirli böcekleri uzaklaştıran bir diğer taş da *mânğâ-tıdır*. Bir de zehir etkisi yapan *bakır* ve *bakır pasından* bahsedilir. Tuzlanmış taze balığın bakır kapta pişirilmesinin zehirli maddeyi ortaya çıkardığını söyler. Aksoy, *Aristoteles'in Taşlar Kitabı*, 112/dpnt:6, 119, 120-122, 127/dpnt:8, 132, 135, 151, 152-153, 158, 163-164.

133 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 22/178-180.

134 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 3/211.

135 Makdisi, *Ahsenü't-takâsim*, 303, 420; a.mlf., *İslâm Coğrafyası*, 313, 437; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 528.

136 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 22/180.

137 Mors ve deniz gergedanı boynuzu/dişleri olarak da bilinen *hutû* / *hutûv* (ختر) Çince'de *guduo* olarak bilinir. Anya King, "Early Islamic Sources on the Kitan Liao: The Role of Trade", *Journal of Song-Yuan Studies*, 43 (2013), 263.

138 İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 64.

139 el-Bîrûnî, 12 arpa tanesi ağırlığındaki bu tarifi boz renkli bezoar taşı için vermektedir. Ayrıca bilinen zehirler dışında arı sokmasına karşı da bu taşın faydalı olduğunu aktarır. el-Bîrûnî, *Kıymetli Taşlar ve Metaller*, 257, 259.

140 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 2/178-179; 3/211.

141 Zehir vücutta yayılmadan önce zehircet olarak da bilinen zümrüt taşından sekiz arpa ağırlığı kadar öğütülerek kullanılmasının öldürücü hayvansal zehirlenmelere karşı faydalı olduğu söylenmiştir. Aksoy, *Aristoteles'in Taşlar Kitabı*, 110.

142 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 22/246-247.

143 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 22/231-232.

144 İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 69.

içkiye demir tozu atılması halinde bu parçacıkların zehri emerek içeceği zehirden arındığı söylenir.¹⁴⁵

Yılan zehirlerine karşı kullanılan Yılan taşı (Hacerü'l-hayat: حجر الحية; Mihrmar: مهرمار) panzehiri ise yılanların kafasında bulunur. Küçük bir ceviz büyüklüğünde olan bu panzehirden ya sıcak süt veya suda eritilip içilerek ya da zehrin giriş noktasına doğrudan tatbik edilerek istifade edilir.¹⁴⁶ Yılan zehirlerine karşı etkili olduğu söylenen bir diğer panzehir de *nevrüz otu* (Muhallese: مخلصه) olup bundan elde edilen bir dirhem kadar yağın yılan zehirlenmelerine karşı bir yıl boyunca koruma sağladığı söylenmiştir.¹⁴⁷ İdrîsî de Batı Afrika ve İspanya topraklarını anlatırken Raka Adası'nda iri incir büyüklüğünde ve ona benzeyen ve panzehir olarak kullanılan bir meyve yettiğinden bahseder. Bu meyvenin aynı zamanda kan ve karaciğere iyi geldiğini bildirmektedir. Hatta Fransa (Efrenc) kralının bu meyveleri elde etmek için adaya gemi gönderdiği fakat geminin denizde kaybolup dönemediğini kaydetmektedir.¹⁴⁸

Sonuç

Ortaçağ seyyah ve coğrafyacıların anlatılarından hareketle hayvansal, bitkisel ve kimyasal olmak üzere üç tür zehirden bahsedilmektedir. Bunlar doğrudan ya da bileşik halde kullanılmıştır. Bakkam ağacından üretilen zehir işlenmiş zehirlere; yılan, akrep zehirleri ve bazı mineral taşlar doğrudan zehirlere örnektir. Zehir dışında panzehirlere de çokça değinilmiştir. Bezoar taşı, dehnec, yılan taşı, zehir taşı, zümrüt, mühürlü kil, nuni taşı, şehgîr bitkisi, bakkam ve karkahâr yaygın panzehir droglar arasında yer almaktadır. Fakat buradaki temel sorun zehir ve panzehirlerden bahsedilmesine rağmen bu konuda detaylı bilgi verilmemiş olmasıdır. Bundan dolayı gerek zehir gerekse de panzehirlerin temel özellikleri, işlenişi, saklama koşulları, kullanım dozu, tatbiki, kalitesi, tesiri, fiyatı, temini, dağıtımı ve çeşitleri hakkında detaylı bilgiye erişmek güçtür. Bahsi geçen zehirler tür açısından tasnif edildiğinde her bir grupta dört-beş zehir türü olduğu anlaşılmıştır. Bu da her üç zehir türü de kullanılarak suretiyle zehir üretilebildiğini göstermektedir. Bazı zehir türleri panzehir olarak da kullanılabilirdiği gibi bazı panzehir droglar da zehir tedavisi dışındaki hastalıkların tedavisinde de kullanılmıştır.

Ortaçağda bir kişinin üzerinde zehir taşıması sıkça karşılaşılan bir davranıştı. Özellikle casuslar ve kritik görevlerde bulunan bazı yöneticiler yanlarında zehir bulundururdu. Casuslar, düşmanı tarafından yakalandığında işkence ile konuşturulmak yerine zehirle intihar etmeyi tercih ederken, önemli devlet adamları da benzer gerekçelerle yaptığı yanlışın cezasını çekmek yerine kendilerini zehirlenmeyi tercih etmişlerdir. Bu durum olası bir acılı ve işkenceli ölüm yerine kendini zehirlenmek suretiyle kolay ve hızlı bir ölümü tercih etme psikolojisinden kaynaklanmaktadır. Zehir tespitinde kullanılan araçlar ortaçağda zehirle suikastlardan duyulan endişelere karşı bir önlem niteliğindedir. Neredeyse bütün çağlarda zehir tespitinde farklı yöntem ve araçlar kullanılmış olup bunlar arasında en çok göze çarpanı hayvanların denek olarak kullanılmasıdır. Burada çokça istifade edilen birkaç denek hayvanından bahsedilmiştir. Hayvanların yanı sıra bazı kıymetli taşların da zehir tespitinde kullanıldığı görülmektedir.

Ortaçağda zehir temini özel araçlar gerektiren bir konudur. Burada zehir üreten veya temin edenlere karşı çeşitli cezai yaptırımlar uygulanmıştır. Zehir üreticileri, satıcıları ve suikastçılarına karşı ölüm cezasına varan cezalar verilmesi veya kısas uygulanması bu toplumlarda hem zehirlenme vakalarına sıkça rastlandığına hem de bu konudaki yasal zeminin içiriğine dair ayrıntılara işaret etmektedir. Tüm müelliflerin aktardığı bilgiler incelendiğinde zehir drogları ve panzehirlerin coğrafyası ortaya çıkmaktadır. Bu coğrafya Çin, Endonezya, Hindistan, İran, Anadolu, Arap yarımadası ve Kuzey Afrika'da bulunan belli başlı şehirleri kapsamaktadır.

145 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 22/166.

146 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 22/202.

147 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 22/56.

148 İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk*, c. 1, 220.

Kaynakça

- Ağarı, Murat. *Kazvîni ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd'ı*. İstanbul: Ayışığıkitapları, 2019.
- Aksoy, Gürsel. *Aristoteles'in Taşlar Kitabı: Kitâbu'l-Ahcar li-Aristâtâlîs (İnceleme-Arapça Metin-Çeviri-Yorum)*. İstanbul: Büyüyen Ay, 2. Basım, 2021.
- Caraka. *The Caraka Samhita*. ed. Shree Gulabkunverba Ayurvedic Society. Jamnagar: 1949.
- Collard, Frank. *Ortaçağda Zehir ve Cinayet (Le Crime de Paison au Moyen Age)*. çev. Mustafa Daş. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.
- Ebü'l-Fida. *Ebü'l Fida Coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- Ebü'l-Fida. *Takvîmü'l-büldân*. nşr. M. Reinaud - William McGuckin de Slane. Paris: A L'imprimerie Royale, 1860.
- El-Bîrûnî. *Kıymetli Taşlar ve Metaller: el-Cemâhir fî Ma'rîfeti'l-Cevâhir*. çev. Emine Sonnur Özcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017.
- Gündoğdu, Serdar. *Ebu Dülel'in İran Seyahatnamesinin Tercümesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Hamdullah el-Müstevfî. *Nüzhetu'l-Kulûb*. ed. Guy Le Strange - Fuat Sezgin. Frankfurt am Main: 1993.
- Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib* (müellifi meçhul), thk. Yusuf el-Hâdî. Kahire: Dâru'l-Sekafiyetu'l-Neşr, 1999/1419.
- Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*. çev. Abdullah Duman - Murat Ağarı. İstanbul: Kitapevi, 2008.
- İbn Battûta. *İbn Battûta Seyahatnamesi*. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- İbn Fadlan. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.
- İbn Fadlân. *Risâletü İbn Fadlân*. thk. Sâmî Dehhân. Dimaşk: İlmiyyu'l-Arabi, 1959/1379.
- İbn Fazlullah el-Ömerî. *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emsâr*. Abu Dabi: el-Mecmeu's-Sekâfi, 1423.
- İbn Havkal. *10. Yüzyılda İslâm Coğrafyası (Sûret el-Arz)*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.
- İbn Havkal. *Kitâbu sûretü'l-arz*. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, 1992.
- İbn Hurdazbih. *Kitâbü'l-memâlik ve'l-mesâlik*. thk. M. J. De Goeje. Leiden: Brill, 1889.
- İbn Hurdazbih. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Kitapevi, 2008.
- İbnü'n-Nedîm. *el-Fihrist*. thk. Rızâ Teceddüd. Tahran: Marvi Ofset, 1971.
- İdrîsî. *Nüzhetu'l-müşâk fî'htirâkı'l-âfâk*. Kahire: Mektebetü's-Sakafe ve'd-Diniyye, 1422/2002.
- İstahrî. *el-Memâlik ve'l-mesâlik*. thk. M. J. De Goeje. Leiden: Brill, 1967.
- İstahrî. *Ülkelerin Yolları*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığıkitapları, 2015.
- Jean de Joinville. *Bir Haçlının Hatıraları*. çev. Cüneyt Kanat. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 3. Basım, 2020.
- Johann de Plano Carpini. *Moğolistan Seyahatnamesi*. çev. Ergin Ayan. İstanbul: Kronik, 4. Basım, 2021.
- Johannes Schiltberger. *Reisen des Johannes Schiltberger aus München in Europa, Asia und Afrika von 1394 bis 1427*, ed. Karl Friedrich Neumann. München: Auf Kosten des Herausgebers, 1859.
- Johannes Schiltberger. *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 1997.
- Kauffman, C. H. *The Dictionary of Merchandize and Nomenclature in All Languages*. London: 1803.
- Kavak, Mehmet. "Hint Tıbbının İslam Tıbbına Etkileri: Tercümeleler, Alıntılar, Sağlık Hizmeti ve Ticaret". *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Güz 2022), 760-808. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.1151796>
- Kavak, Mehmet. *Antik Dönem Hint Tıp Anlayışı (Suşruta – Caraka – Vāgbhata Dönemi)*. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019, 114.
- Kazvîni. *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*. nşr. Ferdinand Wüstenfeld. Göttingen: Dieterich, 1848.
- King, Anya. "Early Islamic Sources on the Kitan Liao: The Role of Trade". *Journal of Song-Yuan Studies*. 43 (2013), 253-271.
- Kütük, Ahmet. "Selçuklu Çağında Zehirle Suikast Üzerine Notlar". *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 11/XXXVII (Aralık 2018). 174-195. <http://dx.doi.org/10.14225/Joh1444>
- Makdisi. *Ahsenü't-takâsim fî ma'rîfeti'l-ekâlim*. ed. M. J. De Goeje. Leiden: E. J. Brill, 1906.
- Marco Polo. *Dünyanın Hikaye Edilişi*. çev. Işık Ergüden - Z.Zühre İlgelen. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 3. Basım, 2019.
- Mesûdî. *Kitâbü't-tenbih ve'l-işraf*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat, 2008.
- Mukaddesî [Makdisi]. *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Niccolò de' Conti. *Le Voyage Aux Indes*. çev. Diane Ménard. Paris: Chandeigne, 2004.
- Nizamülmülk. *Siyasetname*. çev. Nurettin Bayburtlugil. İstanbul: Dergâh Yayınları, 12. Basım, 2016.

- Odoric of Pardenone. "The Travels of Priar Odoric", *Cathay and the Way Thither*. ed. Sir Henry Yule (London: Hakluyt Society, 1866.
- Sâid el-Endelüsî. *et-Ta'rif bi-tabakâtü'l-ümem*. nşr. Gulâmırza Cemşidnejad Avval. Tahran: Müessesese-i İntişârât-ı Hicret, c.1376/m.1997.
- Seyyid, Eymen Fuâd. "Necâhiler", *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi*. 32/474. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Sir John Mandeville. *The Travels of Sir John Mandeville*. London: Macmillan and Co. Limited, 1915.
- Strabo. *The Geography of Strabo*. çev. Horace Leonard Jones. London: William Heinemann Ltd. / New York: G.P. Putnam's Sons, 1923.
- Strabo. *The Geography of Strabo*. çev. Horace Leonard Jones. London: William Heinemann Ltd. / New York: G.P. Putnam's Sons. 1930.
- Strange, Guy Le. *Doğu Hilafetinin Memleketleri*. çev. Adnan Eskikurt - Cengiz Tomar. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.
- Sushruta. *Sushruta Samhita*. ed. Kaviraj Kunja Lal Bhishagratna. Calcutta: 1911.
- Süleyman el-Tâcir. *Doğunun Kalbine Seyahat: Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012.
- Tudelalı Benjamin - Ratisbonlu Petechia. *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri*. çev. Nuh Arslantaş. İstanbul: İfav Yayınları, 2009.
- Vāgbhāta. *Aṣṭāṅga Hr̥dayam*. ed. Srikantha Murthy. Varanasi: Chowkhamba Krishnadas Academy, 50. Basım, 2005.
- Wilhelm Von Rubruk. *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*. çev. Ergin Ayan. İstanbul: Kronik, 2020.
- Yakubî. *Ülkeler Kitabı*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002.

EXTENDED ABSTRACT

Based on the narratives of medieval travelers and geographers, it has been understood that poisons can be used directly or in combination in three types: animal, herbal and chemical. For example, producing poison from the baqqam tree (brazilwood) is an example of processed poison. Snake and scorpion venoms and poisonous mineral stones are examples of direct poisons. It is understood that antidotes, especially in mineral/stone form, are ground and drunk with water, and some of them are used by direct application depending on the case of poisoning. Antidote drugs are given as bezoar stone, dahnaj (malachite), snake-stone, poison stone, emerald, sealed clay, nuni stone, shahgir plant, baqqam tree and karkahar. However, although the authors mentioned poisons and antidotes, they did not give any detail on this subject. Therefore, it is difficult to access to any detailed information about the basic properties, processing, storage conditions, dosage, application, quality, effect, price, supply, distribution and types of poisons and antidotes. When the mentioned poisons are classified according to their types, there are at least four or five examples for each type of animal, herbal and chemical poisons. When the mentioned poisons are classified according to their types, there are several examples for each type of animal, herbal and chemical poisons. It shows that all three types of poison are used in poisoning or producing poison. Some poisons have also been used as antidotes depending on the case. It has also been understood that snake and scorpion venom is used in the treatment of diseases.

Poisoning or antidote methods vary from region to region. While Marco Polo talked about poisonous plants, poisonous arrows and the poison caused by the smell of the dead, Ibn Battuta mentioned poisons that were added to food and drinks and were applied to knives and handkerchiefs, and that were stored in rings, as well as poisonous winds, herbs and poisonous animal bites. In his narrative, Ya'qubi included two types of poisoning cases: poisoning in fights against his opponents and mass suicide. While Ibn Hawqal gives information about cities with poisonous scorpions and snakes, Abu-Dulaf mentions a white stone used as an antidote, a stone with green veins and a rhinoceros horn known as khutū.

In the Middle Ages, it was a common behavior for a person to carry poison with him/her. Especially spies and some administrators who held critical positions kept poison with them. While spies preferred to commit suicide with poison instead of being tortured when caught by their enemies, important statesmen preferred to poison themselves instead of being punished for their mistakes for similar reasons. This situation arises from the psychology of preferring an easy and quick death by poisoning oneself rather than a possible painful and torturous death. For example, while Iberians carried poison with them as a precaution against a possible enemy, some Indian women used poison to kill the candidate they would be forced to marry. It is also stated that poison was obtained from the shahkir plant, which is similar to the castor oil plant, to be used in assassinations; doctors produce poison from poisonous fish; It is known that an antidote was produced from the bakkam tree and a fig-like nut, and arsenic, a poisonous chemical obtained from the vicinity of Lake Van, was used. al-Omari gave detailed information about sealed clay, bezoar, dahnaj, nuni and snake-stone used as antidotes and their medicinal uses. While Niccolò de' Conti describes the animal carrying antidote in its horn in India; In his work, Sir John Mandeville gave important information about detecting poison with diamonds, determining whether a person carries poison, the antidote produced from trees on the island of Java and its use in assassinations. While William of Rubruck talks about the punishment to be given to poison producers and the assassination of the Mongolian khan Güyük by poison; Marco Polo gave information about poisonous herbs, the use of snake venom in various diseases, poison applied to arrows against the enemy, making a poisoned person vomit with dog feces, and poisoning noble guests.

The methods used to detect poison were a precaution against concerns about assassinations with poison in the Middle Ages. Different methods and tools have been used in detecting poison in almost all ages, and the most prominent among these is the use of animals as test subjects. A few widely used experimental animals are mentioned here. In addition to animals, some precious stones are also used to detect poison. The main animals and methods used in poison detection are monkey, beaver, rhino horn and poison stone. al-Idrisi says that Indian kings used knife handles made from rhino horn to detect poison in food.

Supply of poison in the Middle Ages was a matter that required special intermediaries. Various criminal sanctions have been imposed against those who produce or supply poison here. Imposing penalties up to the death penalty or retaliation against poison producers, sellers and assassins indicates that poisoning cases are frequently encountered in these societies and details about the legal basis on this issue. When the information provided by all authors is examined, the geography of poison drugs and antidotes becomes apparent. This geography covers major cities in China, Indonesia, India, Iran, Anatolia, the Arabian peninsula and North Africa.